

●
● Ga met een
● blauw paard
dwars door de
hoogste bergen

Een leerlijn poëzie schrijven en lezen voor
het voortgezet onderwijs

Dirkje Ebbers en Trees Steeghs

In samenwerking met:
Huis van Gedichten
Johan de Witt Scholengroep
Poëzieparaplu
Stichting Lezen

slo



Ga met een blauw paard dwars door de hoogste bergen

Een leerlijn poëzie schrijven en lezen voor het voortgezet
onderwijs

Dirkje Ebbers
Trees Steeghs

Oktober 2009 2^e druk

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Zij gedwongen om alles achter te laten
vanwege iets dat zo bestemd blijkt te zijn
Er was trouwens niets bruikbaars meer over
Dus liep ze met gebogen hoofd weg
De laatste stukjes hoop die ze denkt te vinden
zijn in haar nieuwe land
Ze probeert op te staan en te doen wat ze altijd wou
Haar eigen mening hardop durven te zeggen
Haar eigen toekomst te kunnen bepalen
Te doen en gaan waar ze maar wil

Zohra Alawi

Verantwoording

© 2009 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Auteurs: Dirkje Ebbers (SLO), Trees Steeghs (Huis van Gedichten)

Vormgeving: Theo van Leeuwen (Axis, Enschede)

Productie: SLO

Met bijdragen van:

Maarten Hamel (Johan de Witt Scholengroep, Den Haag),
MarieAnne Hartman Kok (Openbare Bibliotheek Den Haag),
Sonja Heebing (SLO)
Inge Kappert (DoeMaarDichtMaar),
Martijn Nicolaas (Stichting Lezen),
Ilonka Verdurmen (School der Poëzie),
Frits Wielders (Johan de Witt Scholengroep, Den Haag).

Informatie

SLO

VO onderbouw

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 660

Internet: www.slo.nl

E-mail: vo-onderbouw@slo.nl

Downloaden:

www.slo.nl

AN: 4.3668.253



Inhoud

1.	Inleiding: wat ligt er voor u?	5
2.	Uitgangspunten en achtergronden	7
2.1	Poëzieonderwijs en de noodzaak voor een leerlijn	7
2.2	Het voorbeeld van de Johan de Witt Scholengroep	8
2.3	Visie op poëzieonderwijs	9
2.4	Doelstellingen voor poëzieonderwijs	10
2.5	Didactiek van poëzieonderwijs	11
2.6	School en samenwerkingspartners buiten de school	14
3.	De leerlijn in schema	19
3.1	Aanwijzingen bij het gebruik van het leerschema	19
4.	Beschrijving materiaal	25
4.1	Poëzieprojecten Johan de Witt Scholengroep	25
4.2	Landelijke poëzieprojecten	80
4.3	Signalementen van poëzieprojecten	86
5.	Hulpmiddelen bij poëzieonderwijs	97
5.1	Checklist (voor leerlingen)	97
5.2	Werkbundels maken	98
5.3	Feedback geven op de tekst	100
5.4	Poëzievormen	101
	Bijlage 1 Poëzieonderwijs en kerndoelen/eindtermen Nederlands	107
	Bijlage 2 Poëzie en Kunst en cultuur/CKV	111
	Bijlage 3 Dichtbundels	113
	Literatuurverwijzingen	121

1. Inleiding: wat ligt er voor u?

Deze publicatie is een leerlijn poëzie schrijven en lezen voor het voortgezet onderwijs (onderbouw en bovenbouw, van praktijkonderwijs tot en met vwo) zoals ontwikkeld op de Johan de Witt Scholengroep in Den Haag. Daarnaast bevat dit stuk een aantal voorbeelden uit andere leerlijnen en aanbod op poëziegebied van ondermeer School der Poëzie en Doe Maar Dicht Maar. De leerlijn van de Johan de Witt Scholengroep beschrijft hoe leerlingen zich via verschillende schrijf- en leesniveaus kunnen ontwikkelen. Daar zijn uitgebreide toelichtingen op didactiek en organisatie maar ook doelstellingen bij geschreven en er zijn veel lessuggesties opgenomen. Daarmee kan deze publicatie een instrument zijn voor ieder die werk wil maken van poëzieonderwijs in het voortgezet onderwijs.

De publicatie is vooral bedoeld voor scholen en docenten die af en toe wel wat doen aan poëzie maar dat structureel willen aanpakken zodat leerlingen zich op dat gebied in de loop van de jaren verder ontwikkelen. Voor veel leerlingen zal die ontwikkeling nuttige effecten hebben op hun kennen en kunnen, zoals uitdrukkingsvaardigheid, maar voor sommige leerlingen kan het ook een begin zijn van een levenslange passie of zelfs een beroep.

De leerlijn is ontstaan in de lespraktijk van de Johan de Witt Scholengroep waar poëzieonderwijs steeds meer structureel deel uitmaakt van het programma. De aanpak van het poëzieonderwijs op die school komt voort uit het pionierswerk van met name Jos van Hest, 'vader veler poëziedocenten' en is ook mede gebaseerd op ideeën en projecten zoals die zijn ontwikkeld door School der Poëzie en Doe Maar Dicht Maar. Het idee van een leerlijn voor lezen (en schrijven), de mogelijkheid om leerlingen in hun schoolloopbaan stelselmatig op die gebieden te begeleiden zodat plezier en inzicht in (jeugdliteratuur) ontstaat, is ook te vinden in de *Doorgaande leeslijn 0-18 jaar*, de beleidsnotitie van Stichting Lezen, die de ontwikkeling van deze leerlijn mede mogelijk heeft gemaakt.

Belangrijke elementen van de visie op poëzie in deze leerlijn zijn:

- Poëzie lezen is voor leerlingen van elk niveau haalbaar (en wenselijk). De metataal die je gebruikt zal bij vwo-leerlingen anders zijn dan bij leerlingen in het praktijkonderwijs. Maar de laatsten kunnen evengoed reflecteren op vorm en inhoud van poëzie en zich daarin ontwikkelen.
- Poëzie schrijven moet meer zijn dan alleen expressie-oefeningen zonder feedback op de kwaliteit.
- Onderwijs in lezen en schrijven van poëzie moet elkaar versterken
- Technische aspecten (voor zowel lezen als schrijven van poëzie van belang) zijn middelen voor het uitdrukken en begrijpen, geen doel op zich. Zoals spelling en grammatica dienend zijn voor schrijfvaardigheid en ook geen doel op zich horen te zijn.
- Het is mogelijk leerlingen zich systematisch te laten ontwikkelen op het gebied van lezen zowel als schrijven van poëzie.

Kernpunt van de leerlijn is een schema waarin lezen, schrijven en presenteren van poëzie ingedeeld is in vier niveaus. Het laat zien dat en hoe leerlingen kunnen groeien op bepaalde aspecten van omgaan met poëzie.

Alle gedichten die in de tekst en de lesvoorbeelden zijn opgenomen zijn producten van leerlingen van de Johan de Witt Scholengroep.

*Haar dagelijkse verblijf op de heuvels heeft haar
Gedwongen om over de smerige gebeurtenissen
heen te kijken.
Zelfs bij de burens geen water meer te bekennen.*

*De geschreven feiten zijn moeilijk te accepteren.
De angst wordt steeds groter.*

*Nour Alhassany
(gemaakt bij Voorbeeld 4-5 mei)*

2. Uitgangspunten en achtergronden

2.1 Poëzieonderwijs en de noodzaak voor een leerlijn

Scholen in het voortgezet onderwijs krijgen steeds meer vrijheid om hun onderwijsprogramma in te vullen, zowel wat betreft onderwijsinhouden als pedagogisch-didactisch. Elke school heeft een deel van de onderwijstijd beschikbaar (het differentiële deel, een derde deel van de beschikbare tijd) om eigen accenten te leggen. Sommige scholen ontwikkelen daarin een uitgesproken specialisatie, zo zijn er cultuurprofielscholen en profielscholen voor hoogbegaafden. In bovenbouw vmbo en havo/vwo zijn soortgelijke ontwikkelingen bezig. Vanaf 2007 is het ook mogelijk de examens flexibeler, met keuzeonderdelen, in te vullen. Gemeenschappelijke noemers zijn: meer samenhang tussen de vakken, actievere rol van de leerling en motiverend onderwijs dat aansluit bij de 21e eeuw.

Onderwijs in poëzie lezen en schrijven valt deels buiten het verplichte curriculum maar is een heel interessante optie, juist in het licht van de geschetste ontwikkelingen, om de mogelijkheden die het biedt voor activerende didactiek, cultuur, buitenschoolse activiteiten, expressie, taalontwikkeling en niet te vergeten het motiveren van de leerlingen.

Zelfs een vluchtige zoektocht op internet levert al een keur aan mogelijkheden voor poëzieonderwijs op. Er zijn langere of kortere projecten, festivals, poëzieslams, lessenreeksen verzorgd door diverse instellingen die soms expliciet het bevorderen van poëzieonderwijs als doel hebben. Het meest bekend is waarschijnlijk Doe Maar Dicht Maar die elk jaar een poëziewedstrijd voor scholieren organiseert en de winnende gedichten bundelt. Scholen gebruiken dit aanbod vaak om incidenteel aandacht aan poëzie te besteden: een jaar een poëzieproject, een volgend jaar een project over pesten.

Om leerlingen zich te laten ontwikkelen op het gebied van poëzie is een meer structurele plek in het onderwijsprogramma nodig. Wie dat wil bewerkstelligen, heeft niet veel houvast aan de globaal geformuleerde kerndoelen en eindtermen. Daarom is in deze publicatie een leerlijn beschreven voor het voortgezet onderwijs voor het lezen en schrijven van poëzie. Dit in relatie tot andere vakken, en zeker ook voor leerlingen met verschillende culturele achtergronden.

Het initiatief voor deze leerlijn kwam van de Johan de Witt Scholengroep die jarenlange ervaring heeft met het geven van poëzieonderwijs. De leerlijn met toelichtingen, aanwijzingen en lesvoorbeelden is gebaseerd op de praktijk van deze school.

2.2 Het voorbeeld van de Johan de Witt Scholengroep

De Johan de Witt Scholengroep is een brede scholengemeenschap voor voortgezet onderwijs die met beide voeten in de Haagse samenleving staat. Het is een innovatieve school die zorg en aandacht biedt aan 2500 leerlingen met meer dan 100 verschillende nationaliteiten. Poëzie heeft een vaste plek gekregen in het onderwijsaanbod van de school omdat de ervaring heeft geleerd dat poëzie heel dicht bij de werkelijkheid van de Johan de Witt-leerlingen ligt, of ze nu op praktijkonderwijs of havo-vwo zitten. Dat kan te maken hebben met het feit dat veel leerlingen op school uit culturen komen waarin poëzie een 'gewonere' plek heeft dan in de traditionele Nederlandse cultuur. Poëzie kan een communicatiemiddel dus ontmoetingsplatform zijn en stimuleert ook de taalontwikkeling van leerlingen die Nederlands niet als moedertaal hebben.

De frequentie waarin op de school poëzieonderwijs wordt gegeven, verschilt per locatie. Dat kan een poëzieproject per jaar zijn of een vaste dag in de week. Poëzieonderwijs wordt zoveel mogelijk gekoppeld aan kunsteducatie en vakoverstijgende projecten. Het aanbod is nog steeds in ontwikkeling. Er zijn plannen om een poëzieclub op school op te richten waarin leerlingen net als in een toneelclub of de schoolkrant hun talenten buiten de reguliere lessen om verder kunnen ontwikkelen. Jaarlijks wordt een Dichter der School aangesteld die net als de Dichter des vaderlands op geëigende momenten zijn of haar bijdrage levert.

Tot nu toe zijn er productieve en receptieve activiteiten voor poëzie ontwikkeld. Deze activiteiten zijn in samenwerking met SLO en Huis van Gedichten gereviseerd en aangevuld tot een leerlijn poëzie waarin poëzieonderwijs per leerjaar en per onderwijsniveau binnen de vakken Nederlands en CKV en CKV1 een plek krijgt en toegewerkt wordt naar presentaties van leerlingenwerk buitenschools in de culturele instellingen. Zo leren leerlingen hun zeggingskracht ontwikkelen en deze ervaringen stapelen. De leerlijn achter deze activiteiten en de poëzieprojecten zelf vormen het leeuwendeel van deze publicatie.

Binnen de Johan de Witt Scholengroep wordt gewerkt met cultuurgebaseerd onderwijs, een nieuw onderwijsconcept. Centraal daarin staat de culturele identiteit van de leerling en de samenwerking met instellingen voor kunst en cultureel erfgoed. Deze onderwijsvorm doet de motivatie bij leerlingen toenemen zonder dat de leerresultaten daaronder lijden, zo is de ervaring op De Johan de Witt Scholengroep. Cultuurgebaseerd onderwijs draagt er ook aan bij dat de leerlingen later initiatiefrijke, zelfstandige en creatieve werknemers en burgers worden.

De didactische uitgangspunten van cultuurgebaseerd onderwijs vormen een voedingsbodemp voor de leerlijn poëzie. Belangrijk voor cultuurgebaseerd onderwijs is:

1. Kunst en cultuur kunnen uitgangspunt, middel en doel zijn.
2. De school en instellingen voor kunst en cultuur en cultureel erfgoed hebben een gedeelde verantwoordelijkheid voor de lesinhoud en de uitvoering daarvan.
3. Het didactisch concept is gebaseerd op de leerstijlentheorie van Kolb en de meervoudige intelligentietheorie van Gardner.
4. De leerlingen brengen hun tijd deels op school en deels in de wijk, de stad en participerende instellingen voor kunst en cultuur door.
5. Het lesaanbod is levensecht en cultureel divers.
6. De lessen sluiten aan bij de professionele praktijk van kunst en cultuur.
7. Doordat de mogelijkheden die de ICT biedt in grote mate benut worden is er sprake van interactief leren.
8. De vakken worden aangeboden vanuit een schoolbrede thematische benadering.
9. De leerling heeft een actieve en zo mogelijk zelfverantwoordelijke rol; de docent begeleidt, stimuleert, motiveert en is voorwaardenscheppend.

Cultuurgebaseerd onderwijs betekent voor poëzieonderwijs dus ondermeer samenwerken met instellingen buiten school, contacten organiseren met professionele dichters, cultureel diverse bronnen en leerlingen begeleiden bij het uitdrukken van hun identiteit.

2.3 Visie op poëzieonderwijs

Poëzie in het onderwijs is niet vanzelfsprekend. Bij veel docenten (en leerlingen) heerst nog de overtuiging dat poëzie - en zeker poëzie lezen - iets is voor cognitief begaafde leerlingen en zeker niet iets voor vmbo, laat staan praktijkonderwijs. Wanneer aandacht aan poëzie lezen wordt besteed, gebeurt dat vaak met zoveel aandacht voor techniek en canon dat leerlingen niet het gevoel krijgen dat 'de' poëzie hen wat heeft te zeggen. Daarnaast wordt het schrijven van een gedicht nogal eens als een laagdrempelige verwerkingsvorm gebruikt, net zoiets als het maken van een PowerPoint-presentatie. Kwaliteitseisen worden dan niet gesteld, laat staan dat een ontwikkeling van de leerling op dit gebied wordt beoogd.

De poëzieleerlijn die we hier presenteren wil juist bereiken dat poëzie voor alle niveaus in het voortgezet onderwijs toegankelijk wordt en dat er een (talent)ontwikkeling plaatsvindt.

De functie van poëzieonderwijs voor tweedetaalleerders verdient even specifiek aandacht. Wie verhuist van taal, kan soms de vanzelfsprekendheid in het gebruik van zijn stem kwijtraken. Het timbre, de stemhoogte, de trefzekerheid waarmee de tweedetaalleerder in de moedertaal sprak, behoren niet meer tot zijn uitrusting. Ook de juiste woorden zijn lastiger te vinden, zelfs als de nieuwe taal wat vertrouwd is geworden. Dat kan een handicap in de communicatie opleveren.

Het helpt om op papier in die nieuwe taal wat zelfvertrouwen te veroveren. Daar kan poëzie een nuttige rol in vervullen. Bij het schrijven van gedichten kun je loskoppelen wát je wilt zeggen en hoe dat te doen. Gedichten kunnen goed tegen onvolkomenheden in taal: onafgemaakte zinnen, woorden op een ongewone plek in de zin, opeenvolgende beelden zonder een direct aanwijsbare verbinding: het zijn middelen die de ervaren dichter bewust inzet; het zijn cadeaus die de onervaren dichter soms zomaar krijgt.

Leerlingen die tweedetaalleerders zijn, mogen in een les gedichten schrijven de lastige (vorm)aspecten van taal even vergeten. Alle concentratie kan gaan naar het bedenken wat er geschreven wordt. In een gedicht kunnen deze leerlingen er misschien een keer wel in slagen om een wezenlijk gevoel of een herinnering in Nederlandse woorden te vangen. De barrière tussen willen uitdrukken en uitdrukkingsmiddel is dan even weg. Er is een begin gemaakt met een plek in de nieuwe taal om werkelijk te communiceren. Er ontstaat ruimte voor groei en zelfvertrouwen.

-7° in de zomer

*Als de zon schijnt en sneeuw valt
Pak ik mijn dikke jas en zwembroek mee
Ga met een blauw paard dwars door de hoogste bergen tot
Het tropische regenwoud in Centraal Afrika
Schaats achter het daglicht voor eeuwen
Bereik de grote oceaan met zijn mooie blauwe kleur
Daar achter ligt mijn droom*

Khalid Ahmed

(gemaakt bij Voorbeeld 4.1 Winternachten)

2.4 Doelstellingen voor poëzieonderwijs

Waarom zou je eigenlijk onderwijs geven in poëzie lezen en schrijven? De gedreven poëziedocent vervalt al snel in grote woorden als 'geraakt worden' of 'de ontroering van het lezen' bevorderen. 'De onmetelijke ruimte van de verbeelding (de Waard)' introduceren. Iets als dat wil je overbrengen. Maar waarom? Zonder poëzie al te hoogdravend te kwalificeren, is het een wezenlijk andere tekstsoort dan die leerlingen doorgaans op school tegenkomen, zoals informatieve teksten uit tijdschriften en van internet. In *De doorgaande leeslijn 0-18* van St. Lezen wordt over lezen van (jeugd)literatuur gezegd dat het toegang geeft tot nieuwe werelden en het onder andere mogelijk maakt kennis te nemen van bepaalde reflecties op leven en menszijn. Dat geldt zeker ook voor poëzie, niet alleen voor proza. In Trouw (30-12-2006) beweert filosoof Theo de Boer zelfs "De huidige samenleving en ook de filosofie streven naar eenduidigheid, maar de poëzie cultiveert de ambiguïteit. Poëzie houdt zich bezig met wat door de mazen van de werkelijkheid kruipt. Dat kan in de wetenschap van nut zijn, maar ook zeker bij het bestuur en beheer van een land."

Poëzieonderwijs (meestal als onderdeel van literatuuronderwijs bij Nederlands) heeft zich vaak beperkt tot (vormtechnische) analyse van gedichten over onderwerpen 'voor volwassenen'. Dat heeft de liefde voor de poëzie bij de meesten niet doen opbloeien. Dat bereik je eerder wanneer je werkt in 'de zone van naaste ontwikkeling': neem teksten die aansluiten bij het ontwikkelingsniveau en literair leesniveau van de leerlingen en dat net een beetje oprekken. De leerlijn poëzie begint dan ook met gedichten dichtbij de belevingswereld van de leerlingen en gaat vandaaruit verder.

Creatief schrijven (hier van gedichten) kan leesplezier en inzicht in literaire teksten (gedichten onder andere) vergroten (daarop wijst ook onderzoek van Janssen en anderen (2006). En omgekeerd: schrijftalent kan verder ontwikkeld worden wanneer lezen aandacht krijgt. De combinatie van (gedichten) lezen en schrijven kan de betrokkenheid van de leerlingen vergroten. Zelf iets doen, experimenteren en goede voorbeelden bekijken, hebben naast het analyseren/overdenken een belangrijke plek in het leren, wist Kolb al.

Wanneer je je ontwikkelt in het schrijven en lezen van poëzie, ontwikkel je

1. Je beeld van wat poëzie is (dus onder andere. je verwachtingen over wat een gedicht kan zeggen).
2. Gevoeligheid voor taal, het vermogen om buiten clichés om te communiceren (met behulp van beeldspraak, verbeelding, verwijzingen naar andere teksten/uitingen).
3. Presentatievormen (door voordracht, beeldend werk, enzovoort.) voor poëzie.

En dat tegen de achtergrond van een visie op poëzie, zoals Johan de Witt Scholengroep sterk benadrukt, als een medium dat leerlingen aanspreekt, motiveert en hen doet groeien in hun verhouding tot de werkelijkheid en hun beleving ervan.

Poëzieonderwijs heeft de sterkste band met het vak Nederlands en met de kunstvakken. In de bijlagen worden relevante doelen uitgebreider beschreven. Met poëzie schrijven kun je inhoud verwerken, je uitdrukken. Door poëzie te lezen kun je iets te weten komen, informatie verzamelen. Dat maakt combinaties met veel andere vakken mogelijk: leerlingen doen steeds vaker (informatie)onderzoekjes. Een gedicht kan ook een informatiebron zijn doordat het een interessante invalshoek biedt bij een onderwerp uit de leerstof.

2.5 Didactiek van poëzieonderwijs

Poëzie schrijven moet meer worden dan alleen 'je ontroering kunnen verwoorden'. Een leerlijn veronderstelt ontwikkeling, het idee dat lezen en schrijven van poëzie volgens ontwikkelingslijnen kan lopen. Volgens ons is daarin de ontwikkeling essentieel van expressie (ik kan/durf mijn emotie te verwoorden) naar communicatie (poëzie als geavanceerd middel om een boodschap over te dragen). Die ontwikkeling wordt onder andere zichtbaar in een groeiende bewustzijn van het effect van het eigen gedicht op de lezer en het analoog groeiende besef dat de lezer heeft van de construerende, spelende dichter die een boodschap overbrengt. Dat bewustzijn uit zich in het vermogen te kunnen reflecteren op eigen keuzes in lezen en schrijven.

Poëzie lezen om onmiddellijk geraakt te willen worden en poëzie schrijven om uitdrukking aan je emoties te kunnen geven zijn dus, volgens ons, beginstadia van een ontwikkeling. Soms moet je overigens wel eerst iets afleren of loslaten, vooroordelen bijvoorbeeld over wat poëzie wel of niet hoort te zijn of talenten die je wel of niet denkt te bezitten. Uiteindelijk eindig je met poëzietechnieken te gebruiken of te herkennen, je bewust van inhoud en manier waarop je communiceert (leest en schrijft) met poëzie.

Ons uitgangspunt is om niet te beginnen met schrijven volgens poëtische technieken of dichtvormen en in eerste instantie te werken met een rijmverbod. Dit om het scheppen ruimte te geven en de leerling daarin zelfvertrouwen te laten opbouwen. Leerlingen leren wel alvast technische aspecten van poëzie herkennen en soms krijgen die al doende al een plek. Maar dat is niet het doel. Pas als uitdrukingskracht en –vrijheid is verworven, krijgen vormen en technieken ook in het schrijven aandacht. Dan kunnen leerlingen ontdekken welke meerwaarde ze kunnen hebben.

Een gedicht van een leerling toont hoe de rijm dwang kan toeslaan:

*De taart was heerlijk en gelust
Iedereen at gerust
De cadeautjes waren mooi
En ik kreeg ook veel fooi
De drankjes waren lekker
De burens kregen niks en baalden als een stekker*

In de ontwikkelingslijn wordt de schrijver zich steeds meer bewust van zijn denk-/werkproces en kan hij het met steeds meer gemak doelgericht sturen.

Schrijfproces

Het schrijfproces bestaat uit de fases:

1. Verkennen, verzamelen van materiaal, associëren

Hiervoor is een keur van manieren beschikbaar:

- Het opschrijven van gedachten, blind volschrijven, daaruit vervolgens een selectie van bruikbare dingen maken.
- Het noteren van waarnemingen bij beelden.
- Het maken van lijstjes.
- Het willekeurig uitkiezen van een aantal woorden en daar een basistekst mee schrijven.
- Het doen van associatieoefeningen.
- Het beantwoorden van een reeks van verkennende vragen.

Bedoeling is in elk geval om in deze fase een ruime verzameling woorden, beelden, gedachten, gevoelens, associaties te krijgen waar uit gekozen kan worden. Het kan nodig zijn daarvoor de kritische kant van de geest uit te schakelen.

Het verzamelen kan overigens een doelgerichte activiteit zijn en hoeft niet per se via associëren te gaan. In de ontwikkelingslijn start de schrijver met naïeve onbevangenheid en ontwikkelt zich tot gestuurde onbevangenheid.

2. Selecteren, ordenen

Bij het schrijven van een zakelijke tekst is het zinnig om een selectie te maken op basis van logica en heldere structuur. Dit zal er vaak uitzien als hoofdstukken, paragrafen, kopjes – een logisch gestructureerde tekst die voortkomt uit een en min of meer lineair proces.

Bij het schrijven van poëzie mag de onlogica van associaties veel meer ruimte krijgen.

Ongewone koppelingen kunnen worden gemaakt, zelfs niet correcte of onvolledige zinnen kunnen een rol krijgen. Juist omdat daardoor meer betekenissen en/of emoties dan er expliciet in een tekst vernoemd staan worden uitgedrukt. Het selecteren en ordenen zal dus meer associatief en intuïtief-compositorisch zijn.

3. Schrijven: het gekozen materiaal wordt tot een tekst verwerkt

Losse woorden uit de verzameling worden misschien gecombineerd of uitgeschreven tot regels.

De dichter wikt en weegt:

- Welke regels kunnen misschien samengevoegd door enkele woorden te schrappen?
- Welke regel is geschikt om eerste regel van een gedicht te zijn? Welke past daar bij?
- Welke regels zijn bruikbaar?

Hij/zij zet ze op volgorde en schrijft er bij wat je nog nodig hebt. Schuiven, woorden erbij, woorden eraf, kijken wat er nu eigenlijk staat, en hoe dicht dit komt bij wat je wilt dat er zou staan.

4. Bekijken en herschrijven tot je zegt wat je wilt zeggen

Als de tekst tot zover verwerkt is: is hij dan compleet? Of is er een tweede ronde van associëren, selecteren, ordenen nodig? Misschien een derde? Herhaal zo vaak als nodig de stappen 1 tot en met 3.

Herschrijven: Denk je dat het gedicht misschien wel klaar is dan wordt het tijd om het op een aantal punten na te lopen: Dit betreft vormgevingselementen van gedichten, en details in het woordgebruik.

Hierbij kan een checklist gebruikt worden (zie 4.1)

Een voorbeeld

(Rutger Kopland in Trouw 31-12-2005)

. Dit alles overdenkend schreef ik mijn eerste dichtregels. (..) Het ging eigenlijk heel vlug, in een paar uur. (..) Er zitten een paar goede formuleringen in, maar veel is toch een herhaling van wat ik ooit eerder heb opgeschreven. (..) Het is me te makkelijk, te bekend, te eenduidig. Laat ik maar eens opnieuw gaan schrijven. (..) 'Naar daar waar het ophoudt.' Te veel a-klank. Het 'daar' moet eruit, 'waar' is genoeg, 'waar' is sowieso 'daar'. (..) De tweede strofe wordt na enig nadenken geschrapt. De boodschap (..) past eigenlijk niet in het thema van het toekomstig gedicht. (..) Ik stuur het gedicht naar Frits Ekkel. Hij leest en becommentarieert alles wat ik schrijf voor het de deur uitgaat, de wijde wereld in. Na langdurig telefonisch overleg breng ik een aantal veranderingen aan. (..) Het gedicht is nu af volgens mij en volgens Frits.

Leesproces

Lezen van poëzie is niet alleen dienstbaar aan schrijven ervan maar op zichzelf ook doel. In de voorbeelduitwerkingen is lezen soms een opmaat voor poëzie schrijven maar het levert ook vergelijkingsmateriaal op voor de evaluatie van het eigen schrijfproduct. De leerling-schrijver gaat na: hoe hebben de 'echte dichters' dit thema (of deze vorm) aangepakt.

Het lezen is net als het schrijven te beschrijven in fasen:

1. Gedichten lezen.
2. Eerste indrukken uitwisselen.
3. Aanwijzen/analyseren wat er te zien valt.
4. Presenteren van het gedicht.

Leerzame elementen

Zowel in de schrijf- als de leesstappen is de leercyclus van Kolb terug te zien (belangrijk in cultuurgebaseerd onderwijs): concreet ervaren - reflecteren - abstraheren - actief experimenteren. Leereffect dus groei ontstaat als er bij het doorlopen van de cycli nieuwe informatie bij komt, dat kan door uitleg van de docent, feedback op eigen product of informatie die op internet gevonden wordt of voorbeelden van professionals of wat dan ook. De 'groeifactoren' zijn de aspecten die in de leerlijn als bouwstenen zijn gebruikt (zie 2.1)

Leerlingen doorlopen natuurlijk meerdere malen hetzelfde proces en tijdens die cycli wordt met docent (en medeleerlingen) expliciet gemaakt wat de werkvolgorde en de keuzes in het proces waren. Dat kan tijdens het werkproces maar zeker bij de feedback aan het einde van het proces plaatsvinden. Ook heel leerzaam is dat de schrijver een logboek van zijn eigen proces bijhoudt.

Portfolio

Voor zowel lezen als schrijven van poëzie kan de leerling de eigen ontwikkeling documenteren in een portfolio. Een goed idee is om leerlingen verschillende teksten en producten te laten verzamelen in een dossier. Daaruit kiest de leerling dan (bijv. eens per jaar) drie geslaagde/aansprekende voorbeelden die hij/zij in gesprek met de docent en/of een verslag toelicht. In de beschrijving van de projecten van Johan de Witt Scholengroep staat telkens kort een mogelijke portfolio-opdracht beschreven. Een portfolio kan een rol spelen bij de beoordeling en zelfs bij een schoolexamen.

2.6 School en samenwerkingspartners buiten de school

De Johan de Witt Scholengroep werkt voor haar poëzieonderwijs met poëziedocenten van Huis van Gedichten, docenten dus die niet aan de school verbonden zijn. Er zijn verschillende opties voor het uitvoeren en organiseren van poëzielessen op school:

- Docenten van de school doen dat zelf binnen hun vak of leergebied (het zal met name gaan om docenten Nederlands en/of Kunst en Cultuur/CKV).
- Een team docenten werkt in vakoverstijgende projecten aan poëzie.
- De school huurt externe poëziedocenten in via bijvoorbeeld School der poëzie of Huis van Gedichten.

Wat onderwijsmateriaal betreft zijn er ook weer diverse mogelijkheden:

- Er wordt reeds ontwikkeld materiaal gebruikt (zie hoofdstuk 3)
- Docenten ontwikkelen varianten op bestaand materiaal of geheel nieuw materiaal.

Presentaties

Het werkt stimulerend om producten van leerlingen een plek te geven in of buiten het schoolgebouw, bijvoorbeeld op straat, op ramen, op muren en op festivals. Dat maakt sowieso de aanwezigheid van gedichten veel meer een vanzelfsprekendheid.

Presentaties in de openbare ruimte van werk van leerlingen zijn goede mogelijkheden voor cultuurgebaseerd onderwijs. Denk aan:

- Straatmeubilair.
- Stoeptegels.
- Gedicht van de dag op de elektronische leeromgeving van de school.
- E-mailservice.

Waarbij plaatsen/mogelijkheden waar (achtereenvolgens) veel verschillende gedichten kunnen worden gepresenteerd de voorkeur hebben boven permanente plaatsing (omdat daarvoor maar een enkeling in aanmerking zal komen).

Kunstreisjes en poëzie

De Johan de Witt Scholengroep zoekt naar manieren om poëzie ook een plek te geven in het jaarlijkse kunstreisje. Een eerste experiment daarmee leidde tot het plan om voorafgaand aan een kunstreis gedichten te lezen over het reisdoel. In dit geval onder meer het gedicht *Ik luister naar Istanbul met mijn ogen dicht* van Orhan Veli. Dit gedicht staat in Istanbul op een bank op een tramperron - onderdeel van een reeks poëziebanken op een reeks tramperrons. Leerlingen kregen dagelijks één of meer vragen ter verwerking van hun indrukken, en verzamelden zo materiaal om uiteindelijk een eigen gedicht over de stad te schrijven. Ze schreven daadwerkelijk bij een museumbezoek, in de bibliotheek van het Museum voor moderne Kunsten. Poëzie een plek geven in een kunstreisje is een extra mogelijkheid leerlingen ook naar teksten te laten kijken in de openbare omgeving, en om poëzie tijdens reizen en kijken als middel voor registratie en reflectie in te zetten.

Amateurkunst

Een levendig amateur-circuit is een goede basis voor de ontwikkeling van een kunstvorm. Waar mensen veel kansen hebben om kennis te maken en te 'oefenen' met een kunstvorm wordt de kans groter dat ze de smaak te pakken krijgen en zich willen richten op het maken van 'echte' kunstwerken. In de muziek – uitvoerend en receptief – is er van oudsher een dergelijk amateurcircuit.

Het positieve effect van een amateurcircuit voor poëzie is dat leerlingen poëzie lezen en schrijven gaan zien als een talent dat meetelt, net als kunnen voetballen of piano spelen. Een amateurcircuit kan ook latente dicht- en leestalenten van leerlingen ontwikkelen. Als onderwijs aansluit bij de beleving van leerlingen en appelleert aan de behoefte van leerlingen zich met

taal uit te drukken zal dit op de lange termijn kunnen leiden tot een aangroeien van een amateurcircuit voor poëzie lezen en schrijven. Leerlingen kunnen worden geattendeerd op podia – als publiek en als dichter.

De docent kan leerlingen uitnodigen hun gedichten ook buiten de klas te tonen, te lezen, ten gehore te brengen. Ze zullen verrast zijn van de indruk die ze maken met hun gedichten, met de zeggingskracht die ze ook voor de buitenwereld hebben. In school kan een poëzieclub gestart worden als buitenschoolse activiteit, mogelijk is dat voorwerk voor een poëzieclub die ook buiten school om levensvatbaar is. Via huiswerkopdrachten, buitenschoolse activiteiten, bezoeken van festivals zijn er allerlei manieren om het “levendige” van poëzie aan leerlingen over te brengen.

Voorbeeld:

Op een conferentie over gezondheidszorg in achterstandswijken voor de GGZ lazen leerlingen van JWC hun gedichten voor aan artsen, psychiaters, directies van gezondheidszorginstellingen, coördinatoren, docenten in de gezondheidszorg etcetera. Geen voor de hand liggende plek om jongeren hun gedichten te laten lezen. Maar omdat het doel van de conferentie was het tonen van (veer)kracht was de voordracht wel in de lijn van thema en dagprogramma.

Al voor de voordracht besloot de organisatie op basis van de gedichtselectie een boekje te maken als aandenken aan de dag. Op de dag zelf waren conferentiebezoekers en jongeren gelijkkelijk van elkaar onder de indruk. Er was een echte uitwisseling tot stand gekomen tussen twee groepen die anders zelden op een dergelijke manier met elkaar in aanraking komen. Leerlingen voelden dat hun werk werd gerespecteerd door mensen waar ze tegen op kijken.

Ruim een jaar later nog gingen conferentiedeelnemers op zoek naar mogelijkheden om activiteiten rondom poëzie met jongeren te ondernemen omdat ze onder de indruk waren van de optredens van de jongeren.

Digitale poëzie

Presenteren van poëzie kan met allerlei middelen, dat hoeft zeker niet altijd een mondelinge voordracht te zijn. De nieuwe multimedia verdienen aparte aandacht omdat die meer impact kunnen hebben dan alleen een alternatief bieden voor een papier of microfoon.

Tonnus Oosterhoff brak in zijn bekroonde bundel *Wij zagen ons in een kleine groep mensen veranderen* het definitieve karakter van gedichten open, met name op de bijgevoegde cd-rom. Hij voegde nieuwe elementen toe (in Flash-animaties) door het bewegen, veranderen toevoegen en schrappen van regels, waardoor de betekenissen van dichtregels veranderden en zich in rap tempo vermeerderden, zich ontwikkelden, werden gerelativeerd dan wel versterkt. Het Fonds voor de Letteren daagde dichters en ict-ers uit verder te experimenteren op die ingeslagen weg, en stelde daarvoor in 2005 een budget beschikbaar. Dit resulteerde in een aantal webpublicaties. Mark Boog maakte de website *Poetry in motion*, waar hippe filmpjes, muziek en poëzie hand in hand gaan.

Dit soort vormen van poëzie zouden ook een plek in poëzieonderwijs moeten krijgen. In deze leerlijn wordt daar al een voorzichtig begin mee gemaakt (zie o.a. voorbeeld 3.3 Doorklikgedicht). Muziek, stilstaand en bewegend beeld, neergezet met nieuwe media: met elkaar vormen ze een aantrekkelijke cocktail voor jongeren.

Samenwerking met de bibliotheek

Centraal in cultuurgebaseerd onderwijs staat de samenwerking tussen voorgezet onderwijs en instellingen voor kunst en cultureel erfgoed, waaronder de bibliotheek. In 1988 is de

samenwerking tussen het Varias College (Johan de Witt Scholengroep) en bibliotheek Schilderswijk begonnen. Het voornaamste doel in deze beginperiode was het vergroten van het leesplezier onder jongeren, vooral wat betreft jeugdliteratuur. Later kwam het zwaartepunt te liggen bij non-fictie. De belangrijkste vraag was: hoe leren we leerlingen ten behoeve van spreekbeurten en werkstukken, zelfstandig de juiste informatie te vinden.

In 1998 had bibliotheek Schilderswijk een primeur met de opening van het eerste 'telematicacentrum', gefinancierd uit de budgetten van de Europese Commissie (het zgn. Urban Project), het Grote Stedenbeleid en de gemeentelijke dienst voor Onderwijs, Cultuur en Welzijn. Al gauw volgen de andere Haagse bibliotheken. Zo werd het voor 19 basisscholen uit Stadsdeel Centrum en de onderbouw van het Varias College mogelijk om computerintroductielessen te volgen in het telematicacentrum.

Vanaf 2004 zijn voor alle eerstejaarsleerlingen van het Varias College workshops ontwikkeld voor ondermeer het construeren van websites met 'Frontpage' en 'Paint'. Het doel in deze workshops was de ontwikkeling van digitale vaardigheden om vervolgens daarmee taal (waaronder poëzie) op een creatieve, beeldende manier te kunnen gebruiken.

Voor de poëzieleerlijn was de stap naar samenwerking met de bibliotheek Schilderswijk dan ook snel gemaakt. In het kielzog van deze samenwerking zullen andere Haagse bibliotheekvestigingen, zoals bibliotheek Moerwijk, Scheveningen en Transvaal, eveneens een bijdrage leveren.

Het aandeel van bibliotheek Schilderswijk bestaat uit:

I Uitbreiding collectie

Bibliotheek Schilderswijk zal gedurende de komende vijf jaar de collectie poëzie uitbreiden en een aparte plek geven binnen de totale collectie. Deze collectie is te gebruiken voor studie en naslag. De bibliotheek zal de collectie in verschillende niveaus aanbieden. Tevens zal Bibliotheek Statenkwartier een gedeelte van de poëziesamenvattingen in bruikleen geven.

II Digitale presentatie

Op de website van de Dienst Openbare Bibliotheek, www.bibliotheekdenhaag.nl, komt op de startpagina een link naar een overzicht van diverse poëziesites. De eindredactie ligt in handen van de bibliotheek.

III Bieden van werkplekken

De bibliotheek zal fungeren als werkplek voor de leerlingen waar zij bronnen kunnen raadplegen en gebruik maken van internet. Tevens bieden bibliotheekmedewerkers, indien nodig, hulp bij het zoeken naar materiaal.

IV Dichtersontvangsten t.b.v. poëzieclub

De op te richten Poëzieclub van de Johan de Witt Scholengroep zal bestaan uit een geselecteerde groep liefhebbers. De bibliotheek organiseert dichtersontvangsten waarbij de leerlingen worden geacht zich te verdiepen in het werk van de gastdichter. Zij moeten het werk kunnen analyseren en inhoudelijke vragen kunnen stellen.

V Presentatie op 'smartbord' en in expositieruimte

In eerste instantie zullen de leerlingen hun werk in de klas presenteren. In de hogere leerjaren zullen zij dit doen voor onbekend publiek in een vertrouwde omgeving: de bibliotheek. Hierbij maken zij gebruik van het 'smartbord' (digitaal schoolbord). De hoogste klassen van havo/vwo

zullen hun werk presenteren tijdens 'Winternachten' op een onbekend podium met onbekend publiek. In de bibliotheek zal bovendien een ruimte worden gecreëerd waar het werk van de leerlingen kan worden geëxposeerd.

Watermeid

*Ze kijkt om zich heen
En het enige wat ze ziet
Is een schaatsende ik
Terwijl ze aan het schaatsen
Is neemt ze een kijkje in
Het heldere water dat naast
Haar is en op dat moment
Ziet ze haar zelf niet maar
Wel een moeilijk stromende
Fontein die hard probeert
Niet als bevroren
Water te stromen*

Marilyn

(gemaakt bij Voorbeeld 4.1 Winternachten)

3. De leerlijn in schema

3.1 Aanwijzingen bij het gebruik van het leerschema

De leerlijn is ontstaan door het beschrijven van de poëzieonderwijspraktijk van de Johan de Witt Scholengroep waarin poëzieonderwijs op opeenvolgende plekken in het curriculum aan de orde komt. Dit is gecombineerd met een leerplankundige analyse en vakliteratuur over een wenselijke opbouw van een leerlijn voor lezen en schrijven van poëzie. Het schema in 2.2 geeft in hoofdlijnen de leerlijn weer.

De leerlijn is opgedeeld in vier niveaus. Het niveau in de leerlijn is niet gelijk te stellen aan een onderwijsniveau: leerlingen uit vwo zowel als praktijkonderwijs beginnen bij niveau 1 en kunnen zich ontwikkelen tot niveau 4. Uiteraard kan de manier waarop in lessen van het ene naar het andere niveau wordt toegewerkt, verschillen. Maar verschil in onderwijsniveau levert niet per definitie een ander niveau in poëzie lezen of schrijven op.

De niveaubeschrijvingen zijn gebaseerd op verschillende aspecten die bij elk niveau op een iets hoger niveau terugkeren. De aspecten zijn afgeleid van de bestaande lespraktijk op de Johan de Witt Scholengroep en literatuur (met name de indeling van Theo Witte (2006), *De doorgaande leeslijn* (St. Lezen), Dichtklapper (SLO, 1993) Janssen en andere. 2006, Vanhee 2005.)

De aspecten zijn te groeperen in Inhoud, Vorm, Functie aansluitend bij de indeling die voor de kunstvakken wordt gehanteerd (*Kunstbeschouwen*, KPCGroep 2000). Het uitgangspunt is daar dat ontwikkeling bij de leerling plaatsvindt doordat die telkens nieuwe kennis opdoet bij het zorgvuldig kijken en die nieuwe kennis inzet om goed te kijken naar iets nieuws dat ook weer nieuwe kennis oplevert. Dat zorgvuldig kijken naar het kunstwerk (hier: het gedicht) gebeurt steeds wat betreft

- Inhoud: (waar gaat het kunstwerk over? wat heeft de kunstenaar daarover te vertellen? in hoeverre suggereert het kunstwerk de werkelijkheid?)
- Vorm: welke middelen zijn gebruikt?
- Functie: met welke doelen wordt het kunstwerk gebracht?

Deze indeling kan ook op het lezen (en schrijven) van poëzie worden toegepast. Daarnaast is het presenteren door de leerlingen van een zelf geschreven of professioneel gedicht een aparte categorie.

Voor elk aspect geldt dat de leerling zich er in kan bekwamen van niveau 1 tot en met niveau 4. Deze ontwikkeling wordt hieronder voor zowel lezen als schrijven apart gekarakteriseerd.

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
Inhoud Onderwerp/aanleiding	Van eigen ervaring naar meerdere invalshoeken bij een gegeven onderwerp	Van dicht bij ervaringswereld leerling naar meerdere invalshoeken en betekenislagen
Vorm - Gebruik van technieken - Beeldend werk maken bij tekst	- Van associëren en vormen als een elfje naar gebruik van abstracte beelden en literaire vormen - Van geen eigen werk bij gedicht tot verschillende eigen kunstvormen verbinden met het eigen gedicht	- Van leeservaring krijgen tot technieken kritisch bespreken - Van geen aandacht voor tot kritisch reflecteren op de relatie gedicht/andere kunstvormen
Functie - Reflectie op expressie en communicatie in (eigen) poëzie - Relatie eigen werk / poëzie	Steeds complexere vragen beantwoorden over de functie van het eigen gedicht en met klasgenoten bespreken wat de betekenis is van eigen en andermans gedicht en daarbij op den duur verbanden leggen tussen eigen werk en professionele poëzie	Meedoen aan steeds complexere besprekingen van functie en betekenis van het gedicht
Presentatievormen	Van voorlezen naar voordragen/presenteren met verschillende media en kunstvormen, aan bekend publiek naar onbekend publiek	

Zijwaarts lopen is mogelijk
 Bruine takken die niet opvallen
 Arme mensen hebben hun best gedaan om
 Het bling bling te geven
 Ik loop de marathon en eindig als laatste

Achmedreza Khan (gemaakt bij voorbeeld 2.3 Multiculturele samenleving)

	NIVEAU 1	NIVEAU 2	NIVEAU 3	NIVEAU 4
POËZIE SCHRIJVEN	POËZIE SCHRIJVEN	POËZIE SCHRIJVEN	POËZIE SCHRIJVEN	POËZIE SCHRIJVEN
	De leerling schrijft over eigen herinnering/ervaring en gebruikt associëren en vaste vormen (elfje etc) als hulpmiddel. Hij gebruikt nog geen beeldend werk of dans, drama bij het eigen gedicht. Wel is hij in staat om - vragen te beantwoorden over de functie van zijn gedicht (gaat het om communicatie, expressie, onderzoek...). Ook kan hij met klasgenoten bespreken wat de betekenis (voor de lezers) van eigen en andermans gedicht is.	De leerling schrijft over zijn ervaringen en waarnemingen en blijft dicht bij zijn beleveningswereld. Wat vorm betreft begint hij te experimenteren met beeldspraak, ritme, rijm, klank. Hij kan beeldend werk of dans, drama kiezen of maken dat past bij zijn eigen gedicht. Hij kan met klasgenoten uitwisselen over eigen werk, er vragen over stellen en die beantwoorden. Met klasgenoten kan hij ook bespreken wat de betekenis van een gedicht is (van hemzelf, een klasgenoot of een professionele dichter).	De leerling schrijft ook vanuit andermans perspectief over emoties, waarnemingen en feiten. Hij gebruikt beeldspraak, ritme, rijm en klank. Hij maakt of kiest soms beeldend werk of dans, drama dat een duidelijke verbinding heeft met het eigen gedicht. In de klas doet hij mee aan uitwisselingen over eigen en andermans werk. Hij kan aangeven wat de betekenis van een gedicht is en bespreekt zo ook professionele gedichten die lijken op zijn eigen werk.	De leerling kan meerdere invalshoeken kiezen voor een gedicht over een bepaald thema. Hij kan ook binnen een opgegeven onderwerp/thema werken. Hij kan abstracte beelden en literaire vormen gebruiken en verschillende eigen kunstvormen verbinden met zijn eigen gedicht. In de klas doet hij mee aan uitwisselingen over elkaars werk, stelt vragen en beantwoordt ze zelf ook. Hij kan de betekenis van eigen en andermans gedicht bespreken en daarbij verbanden leggen tussen eigen werk en gedichten, dichters, stromingen uit de poëziegeschiedenis.
POËZIE LEZEN	POËZIE LEZEN	POËZIE LEZEN	POËZIE LEZEN	POËZIE LEZEN
	De leerling leest gedichten over onderwerpen dicht bij zijn ervaringswereld. Door te lezen doet hij ervaring op met verschillende dichtvormen. Hij kent voorbeelden van gedichten en beeldend werk die een relatie met elkaar hebben. Hij kan in de klas vragen beantwoorden over de functie van het gedicht (gaat het om communicatie, expressie, ..) en kan met klasgenoten uitwisselen wat een gedicht voor hen betekent.	De leerling leest gedichten over onderwerpen dicht bij zijn ervaringswereld maar met onverwachte invalshoeken. Hij herkent conventies in dichtvormen en kan thema's in gedichten aanwijzen. Hij kent voorbeelden van gedichten die gecombineerd worden met andere kunstuitingen (uit meerdere kunst disciplines). Hij kan vragen beantwoorden over de functie van het gedicht (communicatie, expressie, ..) en met klasgenoten uitwisselen wat voor hen de betekenis van een gedicht is.	De leerling leest gedichten met emoties, waarnemingen en feiten vanuit onverwachte perspectieven. Hij kan de functie van technieken (beeldspraak, ritme, rijm, klank) uitleggen. Hij kan relaties aangeven tussen de boodschap in teksten en begeleidende kunstvormen. In de klas kan hij vragen beantwoorden over de functie van het gedicht (communicatie, expressie, ..). Af en toe leest hij over (het belang van) poëzie, o.a. in recensies. Hij kan met klasgenoten de betekenis van een gedicht bespreken.	De leerling leest gedichten die meerdere invalshoeken en betekenislagen bevatten. Hij kan de technieken in een gedicht kritisch bespreken en commentaar geven op de relatie tekst en andere kunst disciplines. In de klas doet hij mee met besprekingen van functie en betekenis van het gedicht.
PRESENTATIE	PRESENTATIE	PRESENTATIE	PRESENTATIE	PRESENTATIE
	De leerling kan een (eigen) gedicht voorlezen aan dichtbij publiek in een bekende en vertrouwde omgeving.	De leerling kan een (eigen) gedicht voordragen voor bekend publiek met eventuele presentatie van eigen beeldend werk of dans, drama in een bekende en vertrouwde omgeving.	De leerling kan een (eigen) gedicht in een samenhangende presentatie met gebruik van meerdere media en kunstvormen voordragen op podium voor bekend publiek.	De leerling kan een (eigen) gedicht in een samenhangende presentatie met gebruik van meerdere media en kunstvormen brengen op podium voor onbekend publiek

Het leerlijnschema wil laten zien dat en hoe leerlingen kunnen groeien op bepaalde aspecten van het lezen en schrijven van poëzie. Daarmee kan het schema een hulpmiddel zijn om in of buiten school lessen poëzie in een doorgaande leerlijn aan te bieden. Wanneer de meeste leerlingen al op niveau 3 zitten voor de meeste aspecten kan de docent zich met zijn onderwijs richten op het vierde niveau. Docenten kunnen onderling hun onderwijs op elkaar afstemmen met behulp van de matrix. Ook wanneer gewerkt wordt met externe poëziedocenten kan school of poëziedocent de niveaus in de matrix als referentiekader gebruiken.

De niveaus vallen niet zondermeer samen met leerjaren. Ieder die begint met poëzieonderwijs begint op niveau 1, dat kan gelden voor een vwo4-klas die nooit eerder wat aan poëzie deed of een eerste jaar van de praktijkschool. Verschillen wat betreft *uitwerkingen* zullen er natuurlijk zeker zijn. Grofweg kun je zeggen dat als je in de brugklas begint met poëzieonderwijs je in de bovenbouw bezig bent op niveau 4. Hoewel dan steeds ook naar de verschillende aspecten gekeken moet worden.

Belangrijk is nog in te zien dat niet *alle* leerlingen niveau 4 kunnen of willen halen. De school kan daarom ook eventueel niveau 3 en/of 4 poëzie als keuzeonderdeel aanbieden (al dan niet van het schoolexamen): leerlingen met bijzondere interesse en/of talent voor poëzie lezen en schrijven krijgen dan onderwijs op dat niveau. Andere leerlingen kunnen in plaats daarvan bijvoorbeeld drama, beeldende vorming of muziek kiezen. In elk geval is het niet zo dat niveau 4 koste wat kost door iedereen gehaald moet of kan worden.

Hiernaast een overzicht van hoe Johan de Witt Scholengroep met de niveaus werkt op de verschillende locaties.

	Nova College Nieuwkomers		Leerjaar Niveau 1	Leerjaar Niveau 2	Leerjaar Niveau 3	Leerjaar Niveau 4	Leerjaar Niveau 4
Prisma College Praktijkonderwijs	1.1		1.2	2.1			
	Water	Artikel 1	Wonen	Religie	Werknemer - Werkgever		
			Droomplek				
Varias College VMBO BB - KB	1.1		1.3				
	Water	Artikel 1	Poëzie & Animatie	Wissellijsten	Poetryslam		
Media College VMBO BB - KB			1.4	2.2	3.1		
			De Ideale Mens	Woord en Beeld	Doorklik Gedicht		
Media College Mavo			1.4	2.2	3.1		
			De Ideale Mens	Woord en Beeld	Doorklik Gedicht		
Media College Havo			1.4	2.2	3.1		
			De Ideale Mens	Woord en Beeld	Doorklik Gedicht	Crossing Border	Mijn Wereld
City+ College Mavo	1.1		1.5	2.3	3.2		
	Water	Artikel 1	De Stad	Multiculturele samenleving	Songteksten		
City+ College HAVO	1.1		1.5	2.3	3.2	4.1	4.2
	Water	Artikel 1	De Stad	Multiculturele samenleving	Songteksten	Winternachten	4/5 mei
City+ College VWO	1.1		1.5	2.3	3.2	4.1	4.2
	Water	Artikel 1	De Stad	Multiculturele samenleving	Songteksten	Winternachten	Crossing Border
							4/5 mei

	= Beschreven project
	=Nog te beschrijven project
	Afsluitende activiteit in bibliotheek Schilderswijk, Moerwijk of Scheveningen

De cijfers verwijzen naar de genummerde lesvoorbeelden in 3.1

*Dit is een nachtgedicht
 Een witte roos met groen bladeren
 Heel mooie bloem
 Ik wou dat die nooit dood ging
 Hij ging op een dag dood
 Ik zal hem altijd bewaren
 Als ik problemen heb*

Cigdem (gemaakt bij Voorbeeld 2.1 Religie)

4. Beschrijving materiaal

*Zullen je onwetende stappen wegzakken in het zand?
Zullen je onwetende stappen opduiken na alle problemen?
Dat is mij een raadsel
Dat is mij een raadsel*

Samira Zacouri

(gemaakt bij Voorbeeld 1.5 De Stad)

4.1 Poëzieprojecten Johan de Witt Scholengroep

Hieronder wordt nader beschreven welke concrete projecten op de Johan de Witt Scholengroep per niveau worden uitgevoerd. De projecten zijn in een vast format beschreven:

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	1 2 3 4	1 2 3 4
2. Doelgroep (onderwijsniveau)		
3. Activiteiten: (concrete uitwerkingen van hoe lessen toewerken naar een niveau)		
4. Schrijfpuls en bronnen		
5. Presentatievorm		
6. Portfolio		
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)		
Materialen:		
Vorbereiding:		
Totale tijd:		
Lesopbouw:		
Stap 1 - <activiteit> <groeperingsvorm> <tijd> (bijv. brainstormen - tweetallen - 10 minuten)		
Stap 2 - <activiteit> <groeperingsvorm> <tijd>		
Stap 3 - <activiteit> <groeperingsvorm> <tijd>		
Stap 4 - <activiteit> <groeperingsvorm> <tijd>		

De eerste blokken van de tabel geven een karakterisering van belangrijke elementen in de lessen. Uiteraard wordt een link gelegd met de leerlijn. De voorbeelden zijn geordend naar de verschillende niveaus. Voorbeeld 2.3 is een derde voorbeeld bij niveau 2, enzovoort.

De voorbeelden zijn gegeven aan klassen van een bepaald onderwijsniveau, dat telkens ook vermeld staat. De ervaring leert dat de lessen vaak met eenvoudige aanpassingen voor andere niveaus geschikt te maken zijn.

Er zijn meer voorbeelden van niveau 1 dan van niveau 4. Dat heeft verschillende redenen. Om te beginnen is het poëzieonderwijs op Johan de Witt Scholengroep nog in aanbouw en is begonnen met uitvoeren en beschrijven van lessen voor de lagere niveaus. Daarbij komt dat er ook meer klassen zijn die voor niveau 1 in aanmerking komen dan klassen die al aan niveau 4 toe zijn.

Beschreven wordt onder andere "Schrijfpuls en bronnen": elk lesvoorbeeld gebruikt beelden, teksten of associatieoefeningen om de leerlingen aan het schrijven te krijgen. Deze inspiratiebronnen worden als 'schrijfpuls' benoemd in de kolom schrijven. Bij bronnen wordt in de kolom 'lezen' in dezelfde rij aangegeven welke gedichten centraal staan in het leesgedeelte van de les(sen).

De gedichten die gebruikt zijn in de beschreven voorbeelden worden aan het eind van de tabel weergegeven.

Voorbeeld 1.1 Water

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s)	niveau 2	niveau 1
2. Doelgroep	Nieuwkomers, doorstroomniveau praktijkonderwijs of vmbo	
3. Activiteiten	Op basis van herinnering, voorstellingsvermogen en emotie een gedicht schrijven.	Kennismaken met poëzie, en open staan voor poëzie op onverwachte momenten en plaatsen.
4. Schrijfpuls en bronnen	Schilderijen waarin water een rol speelt, watergeluiden, kalme pianomuziek. Zeer geschikt is Musica Callada van Frederico Mompou.	Voorlezen van gedichten waarin water een rol speelt door docenten: Regen regen van Jan Hanlo, De zee van Judith Herzberg, en anderen. In de gedichten komen allerlei soorten water voor, functies die water heeft en de emotionele beleving ervan.
5. Presentatievorm	Op podium (of iets dergelijks) in museum voorlezen van gedicht.	
6. Portfolio	Het gemaakte gedicht wordt (digitaal) bewaard.	Leerlingen kiezen een van de voorgelezen gedichten uit om aan het portfolio toe te voegen.
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Een museum in de omgeving met passende schilderijen en een leslokaal. In het lokaal staan de tafels bij voorkeur in kleine groepjes opgesteld zo dat leerlingen elkaar niet afleiden, en dat de docenten er eenvoudig omheen kunnen lopen en bij iedereen langs kunnen gaan. Docenten lezen op trappen in gangen en bij schilderijen gedichten voor terwijl leerlingen en toevallige passanten het publiek vormen. Aan het einde van de workshop lezen leerlingen in de beslotenheid van het museumlokaal aan elkaar de eigen gedichten voor.	
Materialen:	• Selectie watergedichten. • Cd met uiteenlopende watergeluiden. • Cd Musica Callada van Frederic Mompou (of vergelijkbare muziek) .	

Voorbereiding:	Bezoek aan museum voor selecteren schilderijen, voorleesplekken en maken werkafspraken; verzamelen lesmaterialen; voorbereiden voordracht gedichten; afstemming met museum- of collegadocent.
Totale tijd:	105 minuten
Lesopbouw:	
Stap 1 - Rondleiding langs schilderijen en gedichten (klassikaal) - 45 minuten	
Na een inleiding over plek en doel worden leerlingen rondgeleid door het museum. Ze lopen langs een selectie schilderijen, onderweg lezen docenten of vrijwilligers gedichten voor met als thema 'water'. Als vanzelf krijgen leerlingen een indruk van de veelzijdige benadering van een thema die gedichten kunnen bieden. Ze ervaren het effect van gedichten in inhoud en vormgevende aspecten (bijvoorbeeld in het gedicht van Hanlo de herhaling). Daarna bekijken en bespreken leerlingen de schilderijen in het museum en krijgen ze informatie over de historische betekenis van de watervoorstellingen en van het water.	
Stap 2 - Luisteren naar watergeluiden (klassikaal) - 20 minuten	
Leerlingen gaan naar het leslokaal in het museum. Daar ligt op tafels pen en papier voor hen klaar; iedere leerling gaat zitten. Om onrust in de groep te voorkomen mag er niet geschoven met tafels en stoelen. Laat leerlingen luisteren naar een reeks van watergeluiden. Geef de opdracht om in steekwoorden en flarden van zinnen te noteren wat ze zich voorstellen bij de geluiden die ze horen. Stel ter ondersteuning af en toe vragen als: • Hoe kan water heel mooi zijn? • Op welke manieren kan water aangenaam zijn? • Welke dingen kun je op water doen? • Wat kun je met water doen? • Wanneer moet je uit de buurt van water blijven?	
Stap 3 - Schrijven van een gedicht (individueel) - 20 minuten	
Geef de opdracht in de aantekeningen woorden te onderstrepen waar ze mee verder willen. Licht toe dat het beeld waarmee ze verder gaan misschien een herinnering kan zijn (bijvoorbeeld: ooit ben ik bijna verdronken); een verlangen (ik wou zo graag de regen in een oerwoud horen) of een fantasie (ik die onder een waterval staat). Ze verwerken dat beeld tot een gedicht terwijl er muziek speelt en de docent begeleiding geeft. Geef vervolgens de opdracht het gedicht in het net te schrijven, lettend op: regelafbreking, teveel woorden of onduidelijke stukken. Begeleid leerlingen op deze punten.	
Stap 4 - Voorlezen van eigen gedicht (klassikaal) - 15 minuten	
Zorg voor een podiumachtige plek. Nodig om beurten leerlingen uit daar te komen staan. Iedereen komt aan de beurt. Moedig aan, introduceer elke leerling, coach in houding en stemgebruik (rechttop en goed ademen! gezicht niet verbergen achter papier, vraag een leerling die schreeuwt te fluisteren, een leerling die fluistert kracht achter de stem te zetten) en benadruk wat er goed is gegaan. Zorg dat feedback bestaat uit applaus en spontane opbouwende opmerkingen.	

Voorbeeld 1.2 A Wonen

*Een geheime kamer
Achter de boekenkast
Elke dag als ik slaap
Ik ben het meest in mijn geheime kamer
In Engeland misschien.*

*Suleyman
(gemaakt bij Voorbeeld 1.2A Wonen)*

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 1	niveau 1/niveau2
2. Doelgroep	1e leerjaar praktijkonderwijs	
3. Activiteiten	Het schrijven van een rondel met als thema 'Mijn huis van later'.	Kennismaken met gedichten van professionele dichters.
4. Schrijfpuls en bronnen		Een werkbundel met gedichten over wonen (zie hieronder).
5. Presentatievorm	Het eigen gedicht in de groep voorlezen.	Aan elkaar voorlezen van gedichten uit de werkbundel.
6. Portfolio	Het eigen gedicht wordt bewaard in het portfolio.	Elke leerling kiest een aantal gedichten uit de werkbundel voor in het portfolio: een die het meest lijkt op het eigen gedicht, een die het meest onverwacht is en de allermooiste.
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Deze les wordt bij voorkeur uitgevoerd in een klas van circa. 12 leerlingen. Vanwege het lage niveau in taalbeheersing is intensieve begeleiding noodzaak. De werktafels staan in de vorm van een carré, op elke werktafel ligt een werkbundeltje klaar en een pen.	
Materialen:	Werkbundel	
Vorbereiding:	Maken van exemplaar van werkbundel met elke leerling. Zorg voor ruimte voor het opschrijven van de eigen naam voorop. Niet alle woorden zullen bekend zijn. Markeer in de eigen versie woorden die uitleg behoeven. Vlonderbalkon, geschoeid, armetierig: lastige woorden in gedichten die verder door leerlingen wel gewaardeerd kunnen worden.	
Totale tijd:	100 minuten (een blokuur)	
Lesopbouw:		

Stap 1 - Introductie van de les (klassikaal) - 5 minuten
Leerlingen worden uitgenodigd meteen de eigen naam op de voorkant van de werkbundel die voor hen ligt in te vullen. Vertel de leerlingen dat ze een gedicht zullen gaan schrijven over hun huis van later maar dat ze eerst met elkaar hardop gedichten zullen gaan lezen. Vraag hen door het werkbundeltje te bladeren zoals ze door een tijdschrift bladeren - kris kras en naar gelang de ogen blijven hangen - en een gedicht uit te kiezen.
Stap 2 - Voorlezen van gedichten (klassikaal) - 25 minuten
Laat leerlingen om beurten een gekozen gedicht voorlezen. De anderen zoeken telkens het gedicht erbij en lezen mee. Dit lezen gebeurt niet op volgorde van plaats maar naar wens van de leerlingen. Leerlingen van dit niveau vinden het vaak erg leuk om gedichten hardop te mogen lezen en moeten soms eerder beteugeld dan aangemoedigd worden. Elk gedicht kan aanleiding zijn tot vragen stellen aan de leerlingen: • Hoe word jij het liefste wakker 's ochtends? • Misschien ben je 's zomers wel heel ergens anders. Word je dan anders wakker? Vroeger, vrolijker, trager? • Waar zou je tegenaan lopen als je geblinddoekt door je slaapkamer liep? • Waar denk je (stad of dorp of straat) staat dat huis waar je later zult gaan wonen? • Hoor je ook wel eens geluiden uit het huis van je burens? Of klagen de burens wel eens over jouw muziek? Het gaat dus om vragen die een gevoel of invalshoek in een gedicht vertalen naar eigen voelen of waarnemen van de leerling. Laat de leerlingen af en toe het antwoord allemaal opschrijven in plaats van zeggen. Dat moeten geen complete zinnen maar losse woorden en flarden van zinnen zijn. Aandachtspunt: een risico van deze vragen is dat de witte villa met zwembad en een sportauto voor de deur opdoemen. Nodig leerlingen steeds uit terug te gaan naar de eigen beleving, de eigen omgeving, en vooruitzichten die stroken met hun kansen.
Stap 3 - Schakel tussen lezen en schrijven (klassikaal) - 10 minuten
Het gedicht "Rondeel" van Flodor Sologob is schakel tussen lezen en schrijven. Ook als het al gelezen is, eindigt de voorleessessie met het hardop lezen van dat gedicht. Besteed aandacht aan de vormaspecten van het rondeel: laat die eerst door leerlingen ontdekken, licht ze daarna toe met een schema van het rondeel op het bord.
Stap 4 - Samen een voorbeeldrondeel maken (klassikaal) - 10 minuten
Maak een voorbeeldrondeel op het bord. Stel vragen (zie voorbeelden hieronder) en laat leerlingen antwoorden. Die antwoorden komen op het bord te staan. Er ontstaat als vanzelf een gedicht.
Stap 5 - Zelf een rondeel maken (individueel) - 20 minuten
Laat leerlingen zelf een rondeel maken. Hieronder staan vragen voor de leerlingen en ook daarbij weer een voorbeeldrondeel. Een extra regel geeft leerlingen de kans een geheel vrij bedachte regel toe te voegen. 1. Toen je kleiner was, hoe tekende je een huis? Wat zijn de kenmerken? 2. Het laatste woord neem je mee: daar vertel je nog iets over. 3. Waar staat dat huis? 4. Als je een kamer inricht wat zet je er dan in? 5. Woon je alleen of met anderen? En wie dan? Heb je huisdieren? 1. Het huis heeft een zolder 2. De zolder onder een schuin dak 3. Aan het water

1. Het huis heeft een zolder
4. Een groot televisie scherm
5. Twee katten hebben een eigen kamer
1. Het huis heeft een zolder
2. De zolder onder een schuin dak

Voor alternatieve opdrachten: zie hieronder.

Stap 6 - Voorlezen van het gedicht (klassikaal) - 10 minuten

Laat leerlingen de geschreven gedichten voorlezen. Leerlingen geven elkaar feedback door te vertellen of ze een gedicht mooi vinden, welk gevoel, gedachte of beeld het oproept.

Varianten

Variant 1:

In sommige groepen maken leerlingen veel notities. Dan is het mogelijk een vrijere opdracht te geven. Leerlingen schrijven wel een rondel maar gebruiken wat ze noteerden tijdens het lezen van de gedichten en beantwoorden van vragen. Ze maken zelf een selectie uit de regels en kiezen een volgorde.

De werkvolgorde verandert dan enigszins:

1. Sprokkelen van woorden/regels;
2. Van losse woorden zinnetjes maken;
3. Schema van rondel bekijken a/d hand van voorbeeld uit bundeltje
4. Schema rondel noteren op het bord
5. Favoriete regel kiezen als eerste regel: overal waar nummer 1 staat herhalen
6. Welke regel is geschikt als tweede regel: overal waar nummer 2 staat herhalen
7. Zinnen zoeken voor lege plekken /gedicht afmaken

Sprokkelvragen:

(Sprokkels zijn bijeengelezen kleine stukjes proza. Sprokkelvragen zijn vragen om materiaal mee bij elkaar te sprokkelen -dit hangt samen met een werkhouding die niet doelgericht is maar open en zoekend en die gelegenheid biedt tot het doen van onverwachte vondsten)

- Toen jij een kind was welk huis tekende jij? Hoe zag dat er uit?
- Wat is jouw favoriete plek in huis?
- Welke gewone/alledaagse/gekke/nuttige dingen kun je vinden in een huis?
- Kun je een voorwerp noemen dat jij heel belangrijk vindt in huis?
- Als je een favoriete plek in huis mocht maken wat maakte je dan?
- Als je huizen van anderen bezoekt, wat vind je het mooiste/meest onverwacht/raar?
- Bedenk eens een adres voor je droomhuis.

Variant 2:

Leerlingen schrijven over het huis waar ze nu wonen:

1. Hoe ziet je huis er uit?
2. Wat is jouw favoriete plek in huis?
3. Wat zie je als je uit het raam kijkt? (vanuit die favoriete plek?)
4. Wat is het meest opvallende ding in je huis? (famielstuk, kunst, tafel enz.)
5. Hoe ruikt het in de verschillende kamers? Is er een kamer waar het echt anders ruikt?

Voorbeeld

1. Mijn huis is oud.
2. In de serre staat mijn bed
3. Ik lig in bed en kijk naar de boom
1. Mijn huis is oud
4. De oranje lamp van oma
5. Geur van luchtverfrisser in het opberghok

1. Mijn huis is oud
2. In de serre staat mijn bed

Werkbundel Wonen

In vorm en inhoud gevarieerde verzameling gedichten rond het thema. In de bundel van JWC/Huis van Gedichten staan:

Fjodor Sologoev - Rondeel Uit: Spiegel van de Russische poëzie, Meulenhoff

Jeroen Bennink en Jelle Wels - Goud - Uit: Gouden Flits

Ted van Lieshout - Tekening, Uit: Kinderen Natuurlijk Toegelaten, Uitgeverij DiVers

Johanna Kruit - Ons huis, Uit: Kinderen Natuurlijk Toegelaten, Uitgeverij DiVers

Tjitske Jansen - Mevrouw Julia doet de ramen open, Uit: Het moest maar eens gaan sneeuwen, Uitgeverij Podium

Rozanne van Donkersgoed - ik was gister op mijn kamer, Gouden Flits

Johanna Kruit - Later , Uit: Kinderen Natuurlijk Toegelaten, Uitgeverij DiVers

Fetze Pijlman – Tropen, Uit: Kinderen Natuurlijk Toegelaten, Uitgeverij DiVers

Annie M.G. Schmidt - Hendrik Haan Uit: Als je goed om je heen kijkt zie je dat alles gekleurd is

Eva van Sonderen - Ibiza II Uit: De Nieuwe Wilden in de poëzie, Sara

Toon Tellegen - Enkele mensen Uit: Toon Tellegen Gedichten 1977-1999, Querido

Frans Pointl - Als in de nacht Uit: Het Albanese wonderkind, Nijgh en Ditmar

Rudy Kousbroek – Nietsvermoedend Uit: Dierentalen en andere gedichten, Augustus

Rudy Kousbroek – Blind Uit: Dierentalen en andere gedichten, Augustus

Koos Schuur - Een kind tekent Uit: Poëzie is een daad van bevestiging, Manteau

Hans Andreus - De blauwe bussen Uit ; Als je goed om je heen kijkt zie je dat alles gekleurd is

C.B.Vaandrager – Stofzuiger Uit: Poëzie is een daad van bevestiging, Manteau

Judith Herzberg - Afwasmachine Uit: Judith Herzberg Doen en Laten, Rainbow Pocket

Wim de Vries – Flatneurose Uit: Poëzie is een daad van bevestiging, Manteau

Rabin Gangadin- Het is zo donker in huis, zo donker, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak

Voorbeeld 1.2 B Droomplek

*Kamp waar niemand is.
 Aksaray mijn stad.
 Sarmanli mijn dorp.
 Koeien op de bergen.
 Verse melk van koeien in mijn dorp.
 De kleur van mijn stad is blauw.
 De geluid van koeien en honden.
 Ik ruik vers brood van de bakker.
 Als ik daar ben vergeet ik alles want daar is heel erg leuk.
 Ik ga met mijn neven de koeien naar de bergen brengen.*

Isoow (gemaakt bij Voorbeeld 1.2 B Droomplek)

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 1- niveau 2	Niet aanwezig in deze les
2. Doelgroep	leerjaar 1 praktijkonderwijs	
3. Activiteiten	Het schrijven van een gedicht (een vrij vers of een rondeel) met als thema Droomplek.	
4. Schrijfpuls en bronnen	Vragen die associaties oproepen.	
5. Presentatievorm	Het eigen gedicht voorlezen voor alle jaarklassen in een themapresentatie.	
6. Portfolio	Het eigen gedicht wordt bewaard in het portfolio.	
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Vanwege het lage niveau in taalbeheersing is intensieve begeleiding noodzaak, groepsgrootte bij voorkeur max. 12 leerlingen. De werktafels in een carré. Als de leerlingen de klas binnenkomen, ligt er op elke tafel papier en een pen.	
Materialen:		
Vorbereiding:	Geen	
Totale tijd:	60 minuten	
Lesopbouw:		
Stap 1 - Introductie van de les (klassikaal) - 15 minuten		
Vertel de leerlingen dat ze later in de les een gedicht gaan schrijven. Stel vragen over dromen:		
• Wat is dromen? • Wanneer droom je? • Droom je ook overdag? • Is er verschil tussen overdag dromen en 's nachts dromen? Wat is dan anders? • Heb je wel eens mooie dromen gehad in de nacht? • Heb je wel eens mooie dromen gehad overdag?		
Laat leerlingen vooral eigen dag- en nachtdromen vertellen. Sommige leerlingen vertellen ook voer nachtmerries en soms zelfs over hoe ze nachtmerries de baas werden. Ook brengen leerlingen wel eens voorspellende dromen ter sprake.		

Dat kan aanleiding zijn om te praten over dromen die echt kunnen worden en dromen die altijd dromen zullen blijven. Dit gesprek vormt de basis voor het gedicht dat de leerlingen gaan schrijven. Hoe rijker dit gesprek hoe rijker de gedichten zullen zijn.
Stap 2 - Start schrijfofdracht (klassikaal) - 10 minuten
De tweede stap is leerlingen te vragen na te denken over droomplekken: • Wat is de mooiste droomplek die je kunt bedenken? • Welke andere droomplekken ken je? Vraag leerlingen om vijf mooie droomplekken op te schrijven. Vraag ze dan daar een streep onder te zetten, er één uit te kiezen. De verkozen plek schrijven ze onder de streep op.
Stap 3 - Vragen stellen (klassikaal) - 5 minuten
Vraag leerlingen antwoorden op vragen over hun gekozen droomplek op te schrijven. Benadruk dat antwoorden niet goed of fout zijn. Stel vragen als: • Wat zie je, hoor je, ruik je, proef je op je droomplek? • Hoe voel je je daar? Geef een kleur. • Wat doe je op die plek? • Met wie ben je daar?
Stap 4 - Gedicht schrijven (individueel) - 15 minuten
Vraag leerlingen het verhaal dat hoort bij de droomplek die ze kozen in een gedicht op te schrijven. Daarbij mogen ze de antwoorden op de vragen gebruiken en mogen ze ook nog extra dingen bedenken als ze dat willen. Loop rond om leerlingen behulpzaam te zijn. Als ze het moeilijk vinden om te schrijven vraag ze om precieze details bij het beeld dat ze kozen. Vanuit die details lukt het ze waarschijnlijk wel iets op te schrijven. Hebt u het gevoel dat het erg moeilijk wordt, wijk dan uit naar de rondeelopdracht bij Voorbeeld 1.2A Wonen.
Stap 5 - Voorlezen van het gedicht (klassikaal) - 10 minuten
Laat leerlingen hun gedichten voorlezen. Vraag leerlingen op elkaar te reageren door te vertellen of ze een gedicht mooi vinden en welk gevoel, gedachte of beeld het oproept.

Voorbeeld 1.3 Poëzie en animatie

Deze les is ontwikkeld door de afdeling kunsteducatie van De Vak - centrum voor de kunsten in Delft. Vanaf maart 2007 zullen er voorbeelden van filmpjes van leerlingen beschikbaar zijn op www.VAK-Delft.nl.

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 1/niveau 2	niveau 1
2. Doelgroep	jaar 1 vmbo kader en havo	
3. Activiteiten	Kennismaken met de combinatie van gedichten en beelden en inzien dat die elkaar kunnen aanvullen. Omzetten van poëzie naar beeld/ animatie	Lezen van gedichten, ontdekken dat er mensen zijn die lezen prettig vinden en dat lezen zelfs in theaterprogrammeringen staat
4. Schrijfpuls en bronnen	Vanuit bestaande poëzie maken leerlingen een gedicht en een animatiefilmpje van 30 seconden (met behulp van softwareprogramma Holy www.holy.nl) (Er zijn andere programma's maar Holy vergt weinig tijd, geld en benodigde voorkennis)	Gedichten die uitnodigen tot een nieuw gedicht, en/of tot het maken van beeld. Enkele animatiefilmpjes van DichtVorm, bijvoorbeeld De zee De zee (Hagar Peeters) en Het Egidiuslied. Plintposters.
5. Presentatievorm	Via de Holy-player worden de gemaakte filmpjes op de computer of via de beamer bekeken. Ze zijn ook via internet te zien in een Holy-archief, en op Holy-snoepautomaten. Mogelijkheid: Een aantal leerlingen toont het animatiefilmpje met eigen gedicht in kinderboekenfestival Boekids en een aantal leerlingen leest daar het eigen gedicht voor.	Leerlingen kunnen ook een filmpje maken bij een professioneel gedicht en daarbij een tekst van een eigen gedicht inspreken.
6. Portfolio	Het eigen gedicht opnemen in het portfolio. Noteren welke drie mensen je het eigengemaakte animatiefilmpje wilt laten zien en opschrijven waarom.	Een van de aangeboden gedichten kiezen en opnemen in het portfolio

7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:	
Plaats (en inrichting)	Een klaslokaal, een computerlokaal. Ideaal maar arbeidsintensief is om de klas in twee groepen te splitsen. Dat geeft veel ruimte voor begeleiding van de leerlingen. Bij twee afzonderlijke groepen geldt het lesplan zoals hieronder beschreven. De Vak - centrum voor de kunsten biedt de les in twee parallelgroepen aan. Die variant staat aan het eind van dit lesplan beschreven.
Materialen:	• Voor iedere leerling een computer voorzien van een webcam, microfoon en koptelefoon, het softwareprogramma Holy en eventueel daarbinnen een eigen url. • Voorbeelden van poëzie en beeld (2D) zoals Plintposters (www.plint.nl). • Voorbeelden van gedichten die omgezet zijn naar beeld, geluid en tekst, bijvoorbeeld van www.dichtvorm.nl of de DVD's van DichtVorm. • Digitaal fototoestel. • DVD-speler. • Beamer . • Plaatjes of tekeningen, illustraties.
Vorbereiding:	• Bezoek de website www.holy.nl en maak vooraf zelf een animatiefilmpje in Holy. • Contact met Merel Mirage, maker van het programma Holy, over mogelijkheden en kosten voor een eigen url, waarbij ook de toegang tot het programma eenvoudiger wordt. • Check of het programma draait op de computers, zet een selectie van plaatjes op het netwerk of in de computers waarvan leerlingen gebruik maken. • Kopieer de gedichten die leerlingen gaan lezen. • Poëzieposters ophangen in het lokaal.
Totale tijd:	3 lesuren
Lesopbouw:	
Les 1	
Stap 1 - Introductie (klassikaal) - 20 minuten	
Introduceer de lessenreeks. Vertel leerlingen dat ze in deze eerste les een gedicht gaan schrijven en dat de bedoeling is dat daar beeld bij komt. De gedichten moeten af zijn in dit uur (dat kan als ze gewoon goed doorwerken). Vestig de aandacht op de Plintposters en vraag enkele leerlingen een poster te kiezen en het gedicht hardop te lezen. Bespreek met elkaar de beelden op de poster en het verband tussen tekst en beeld. Stap daarna over op het lezen van de geselecteerde voorbeeldgedichten, lees ze met elkaar hardop en zoek steeds per gedicht naar beelden die erbij zouden kunnen passen.	
Stap 2 - Associëren (individueel) – 10 minuten	
Vertel leerlingen dat ze een reeks vragen krijgen waar geen goede of foute antwoorden op bestaan. Vraag ze snel op te schrijven wat hen te binnen schiet. Laat eventueel (afhankelijk van de spanningsboog) vragen weg of vervang vragen. 1. Wat dacht je vanochtend toen je uit het raam keek? 2. Wat zou je vandaag het liefste hebben willen doen? 3. En als je dat niet deed, wat zou je dan het liefste doen?	

- Schrijf een wens op. - Noteer drie dingen over wat je wenst zonder dat je de wens verklapt. - Wat zou je een vriendin/vriend/neef/nicht vertellen over die wens, zonder dat je de wens verklapt? - Kies een kleur die bij je wens past. - Kies een werkwoord dat bij je wens past. - Noteer een woord dat helemaal niet bij je wens past.
Stap 3 - Schrijfstart (individueel) – 15 minuten
Vraag leerlingen korte regels te maken van losse woorden. Doe dat even voor op het bord: - Niks - vanochtend dacht ik helemaal niks. - Niks - vanochtend wou ik helemaal niks. - Slapen - niets dan slapen. - Slapen - ik wou dat ik mocht slapen. - Lang, de hele dag, niet naar school - De hele lange dag wil ik slapen. - De hele dag wil ik niet naar school. - Dat wil jij toch ook wel? - Dat wil jij toch ook wel? - Zwart - alles is donker alles is zwart. - Liggen - liggen op mijn bed. - Voetballen - dromen dat ik voetbal. Als leerlingen bij de losse woorden regels hebben gemaakt, vraag dan een volgorde te kiezen voor de regels en weg te laten wat ze niet kunnen gebruiken en er bij te verzinnen wat nog mist. Vraag ze om niet te rijmen. Loop rond om te bemoedigen en te adviseren.
Stap 4 - Uitwisselen, afronden (klassikaal) – 15 minuten
Kijk wie er nog hulp nodig heeft. Vraag om het schrijven af te ronden voor nu. Geef eventueel de gelegenheid na de les dingen af te maken of te bespreken. Wijs leerlingen aan om het eigen gedicht voor te lezen. Neem kort de ruimte voor feedback op het werk. Niet alle gedichten hoeven per se voorgelezen te worden. Vertel dat ze de volgende keer verder gaan met het maken van een filmpje.
Les 2
Stap 5 - Introductie (klassikaal) – 10 minuten
Vertel de leerlingen dat ze een animatiefilm gaan maken aan de hand van hun gedicht. Bespreek, bijvoorbeeld aan de hand van de gedichtenposters, hoe een beeld een gedicht kan versterken. Laat leerlingen enkele voorbeeldgedichten die in de eerste les werden uitgedeeld hardop lezen en bespreek welk beeld/ poster erbij zou passen. Laat filmpjes van DichtVorm zien en enkele filmpjes uit Holy. Geef een paar aanwijzingen: - Niet het hele gedicht hoeft in geschreven vorm in het filmpje te komen. - Het gedicht kan er ook in gesproken vorm aan worden toegevoegd.
Stap 6 - De software (klassikaal) – 15 minuten
Laat het Holy-programma zien via de beamer. Demonstreer hoe je een wachtwoord maakt en inlogt en laat elke leerling dat doen. Vraag leerlingen het eigen gedicht te pakken en nog eens door te lezen.
Stap 7 - Maken van een eigen animatie, (individueel) – 50 minuten
Laat via de beamer enkele mogelijkheden van het programma zien. Zet de leerlingen aan het werk. Loop langs en geef individueel advies. Geef bij veelvoorkomende problemen klassikaal een oplossing.

Stap 8 - Afronding, filmpjes bekijken (klassikaal) – 15 minuten
Verzamel de filmpjes digitaal en bekijk ze met elkaar via de beamer. Vraag en geef reacties op hoe beeld en woord gecombineerd zijn.
Stap 9 - Presentatie Festival Boekids
Met elkaar beslissen leerlingen en docenten welke filmpjes vertoond worden aan het grote publiek. Ze selecteren enkele gedichten om te worden voorgelezen en enkele leerlingen als voorlezers. (Schrijver en voorlezer hoeven niet dezelfde te zijn.) Zorg dat de voorlezers nog een korte voorleestraining krijgen.
Bronnen Gedichten geselecteerd voor deze les: • De tuin van de wereld, Amir Hamzah; Uit: Heimwee, Meulenhoff • Zijn handen, Nida Khuri; Uit: Onbereikbare liefde, El Hizra • Avondvlucht, Marianne Larsen; Uit: Ik heb tien benen, De Geus • Ik klein in de regen ik zing, Gerard Fieret; Uit: De 100 van de minnaar Nijgh en Ditmar • Laatst, Wiel Kusters; Uit: Laatst, Querido • Om het donker van de nacht, Neeltje Maria Min; Uit: Voor wie ik liefheb wil ik heten, Bert Bakker • Bevroren woorden, Rudy Kousbroek; Uit: Dierentalen en andere gedichten, Augustus • Wat het is, Erich Fried; Uit: Liefdeswerk, Lannoo/Atlas Voor DichtVorm zie www.dichtvorm.nl en ook het signalement in 3.2.
Lesvariant - in een blok van 3 lesuren
Verdeel de klas in twee gelijke groepen. Werk met een docent voor de schrijfles en een docent voor het beeldende deel van de les. Zij wisselen elkaar af. Groep 1 volgt het lesprogramma zoals hierboven beschreven, met een kleine verandering in de volgorde. Groep 2 volgt een aangepast programma waarbij er eerst een filmpje wordt gemaakt en pas daarna een eigen gedicht. Tot slot wordt dat gedicht ingesproken bij het filmpje. De blokken zijn opgebouwd uit 25 minuten - 100 minuten - 25 minuten. Lesvolgorde groep1: 1. Introductie van het digitale gedeelte: bekijken van DichtVorm en Holy-filmpjes, korte introductie van het programma Holy en aanmaken van wachtwoord. In groepjes enkele filmpjes opzoeken in Holy, bekijken en bespreken. 2. Schrijfles, inclusief introductie met Plintposters. 3. Maken van een animatiefilmpje. Lesvolgorde groep 2: 1. Introductie van de Plintposters; introductie van de gedichten uit het lespakket; mogelijke beeldende vormen bij de geselecteerde gedichten bespreken. Elke leerling kiest een gedicht uit en beschrijft of schetst wat mogelijke beelden. 2. Werken met Holy, maken van een filmpje 3. Leerlingen kiezen een regel uit het bestaande gedicht, en met enkele hulpvragen maken ze daarvan een kort eigen gedicht. Via de microfoon in de computer spreken ze dat in. In de pauze plaatst de docent de gesproken tekst (zonnig in een <i>loop</i>) onder het gedicht. In een volgende les gezamenlijk bekijken van alle gemaakte filmpjes.

Voorbeeld 1.4 De Ideale Mens

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 1	niveau 1-niveau 2
2. Doelgroep	1 havo/vmbo	
3. Activiteiten	Schrijven van een gedicht (portret) bij een foto	Inzicht krijgen in verhouding vorm en inhoud in gedichten
4. Schrijfpuls en bronnen	Fotografische portretten van doorleefde mensen, fotoboeken met portretten	Gedichten die een geschreven portret zijn, al dan niet naast gefotografeerde of geschilderde portretten.
5. Presentatievorm	Digitale verwerking van het gedicht samen met foto, presentatie in de klas (of met meerdere klassen) per beamer met voordracht van gedichten	
6. Portfolio	Papieren versie van het gedicht met foto	Twee gedichten in papieren versie uitkiezen voor opnemen in portfolio
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Gewoon klaslokaal, computerlokaal.	
Materialen:	- Fotografische portretten van doorleefde mensen, bron bijvoorbeeld website met oude foto's (internationaal) www.skarabej.com - Fotoboeken, bijvoorbeeld portrettenboek van National Geographic. - Papieren versies van de foto's (bij voorkeur gelamineerd voor herhaalde inzet), 10 meer dan leerlingenaantal. - Beamer, pen, papier.	
Vorbereiding:	Zorgen voor mogelijkheid portretten per beamer te presenteren.	
Totale tijd:	150 minuten	
Lesopbouw:		
Les 1		
Stap 1 - Kennismaken met gedichten met portretten (klassikaal) - 30 minuten		
Een persoonlijke lading en vooropgezette bedoeling ('een portret voor opa die net is overleden, om aan oma te geven') kunnen onveilig voelen en soms het schrijven blokkeren. Om vrijheid in schrijven en bedenken te creëren, is het beter een portret van een onbekende te schrijven. Leerlingen kunnen daarna natuurlijk alsnog een persoonlijk portret voor iemand schrijven - thuis of in de klas.		
Vertel leerlingen dat ze gaan kijken naar gedichten die portretten zijn. Toon de gedichten via een beamer en laat verschillende leerlingen gedichten hardop lezen. Probeer daarbij al wat aanwijzingen voor voordracht te geven: helder praten, richting klas kijken ondanks het beeld aan de andere kant. rustig lezen, pauzes nemen		

etcetera.
Stap 2 - Portretten en gedichten bekijken (klassikaal) - 15 minuten
Kijk samen met de leerlingen naar fotografische en/of geschilderde portretten waar ook gedichten over zijn gemaakt. Bespreek steeds per foto klassikaal de geportretteerde personages. Invalshoeken kunnen bijvoorbeeld zijn: • Wat voor iemand is het? • Zou je diegene willen ontmoeten? • Welke leeftijd had de persoon op dat moment? • Wat zou hij of zij kunnen gaan zeggen of net gezegd hebben? Als leerlingen de persoon van het portret hebben verkend, toon dan het gedicht, en laat dit steeds door een leerling voorlezen. Bespreek met elkaar overeenkomsten en verschillen tussen de eigen ideeën over die persoon, en de manier waarop de dichter die persoon zag.
Stap 3 - Uitkiezen (individueel) - 10 minuten
Laat leerlingen een portret uitkiezen om zelf over te schrijven. Leg een stapeltje portretten neer en nodig een groepje leerlingen uit (bijvoorbeeld een hele rij) om een portret uit te komen kiezen. Als alle leerlingen gekozen hebben, leg er dan weer enkele foto's bij en nodig een volgend groepje uit te komen kiezen. Herhaal dit tot alle leerlingen zijn geweest en allemaal het gevoel hebben echt te kunnen kiezen en niet het overschot van anderen te hebben gehad. Als leerlingen gaan twijfelen en het gekozen portret willen inruilen, werkt dat remmend, sta dat niet toe.
Stap 4 - Schrijfstart (klassikaal) - 15 minuten
Vraag leerlingen om eerst enkele minuten invallen en eerste gedachten bij het gekozen portret te noteren. Kijk even hoe dat gaat: was de eerdere gespreksronde voldoende om leerlingen op gang te brengen of zijn ze nog erg geremd in het opschrijven van eigen gedachten? Afhankelijk van dat verloop zijn er twee verschillende stappen in deze les beschreven. Optie 1: Vraag als leerlingen gemakkelijk op gang komen met het schrijven in eerste instantie om iets te schrijven over die persoon. Vertel dat ze alles mogen opschrijven wat ze kunnen bedenken bij de foto: wat zij denken over die persoon, wat ze zien, wat ze denken dat die persoon voelt, weet, kan doet en denkt. Moedig vooral aan. Dit opschrijven mag in de vorm van een verhaaltje zijn of als flarden van regels, steekwoorden. Vraag daarna leerlingen met markeerstiften mooie, spannende dingen te selecteren. Eerst een selecterende ronde met een bepaalde kleur stift, daarna nog een tweede 'eventueel'-ronde met een andere kleur. Optie 2: Als leerlingen moeite hebben uit zichzelf beelden en gedachten op te schrijven, stel ze dan hulpvragen: • Wat valt het meest op in het portret? • Wat is er oninteressant aan portret of persoon? • Kun je iets zeggen over of naar aanleiding van de ogen van je personage? • Wat doet deze persoon het allerliefste? • Wat deed deze persoon gisteren? • Wat zal deze persoon morgen doen? • Wat eet de persoon het liefste? • Waar was deze persoon hiervoor en waar gaat hij/zij naartoe? • Wat is het mooiste kledingstuk/lievelingsdier/favoriet plek/favoriete kleur dat dit personage heeft?

• Is er iets wat die persoon dierbaar is? • Zorg dat leerlingen materiaal genoeg hebben om uit te kunnen kiezen en laat ze dan op de hierboven beschreven wijze met markeerstiften een keuze maken.
Stap 5 - Schrijfopdracht (individueel) - 10 minuten
Vraag leerlingen om vanuit de gemarkeerde regels een gedicht te schrijven. Zie hiervoor beschrijvingen in de voorbeelden 2.3 Multiculturele samenleving en 4.1 Winternachten.
Stap 6 - Uitwisselen (klassikaal) - 10 minuten
Les 2
Stap 7 - Vormgeven en printen (individueel) - 20 minuten
Geef leerlingen de opdracht het gedicht digitaal uit te werken en te bedenken op welke manier ze het aan de klasgenoten willen presenteren: op papier, als voordracht, geprojecteerd of in een combinatie daarvan. Als leerlingen programma's als Photoshop of Flash beheersen en tot hun beschikking hebben, is het natuurlijk een goed idee die te gebruiken bij de verwerking.
Stap 8 - Uitwisselen (klassikaal) - 30 minuten
Laat de gedichten presenteren aan elkaar en bespreken. Aandachtspunt bij de bespreking is natuurlijk de balans tussen vorm en inhoud. Wat doen die met elkaar? Vullen ze elkaar aan, versterken of verzwakken ze elkaar en waarom?
Stap 9 - Digitaal verwerken, presenteren en printen - 20 minuten
Laat leerlingen tot slot het fotografisch portret en het geschreven portret digitaal bij elkaar zetten. Ze presenteren per beamer deze combinatie aan elkaar, waarbij ze staande naast het beeld elkaar voorlezen. Een papieren versie komt in het portfolio.
Bronnen Portretgedichten zijn ondermeer te vinden in: • <i>Ik heb 't Rood van 't Joodse Bruidje lief</i>, Querido • <i>Slaapkus</i>, Henk van Zuiden, Ilja Walraven, Uitgeverij Duo Portretten ondermeer in: In Focus National Geographic Greatest Portraits, Fotoboek met enorme collectie fotoportretten, zwartwit en kleur, van en uit National Geographic door de jaren heen, chronologisch geordend, www.nationalgeographic.com

Voorbeeld 1.5 De Stad

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 1-2	niveau 1-2
2. Doelgroep	Brugklas vmbo kader en havo	
3. Activiteiten	Kennismaken met schrijven, verwerken van eigen beelden en indrukken in een gedicht	Lezen van gedichten en ontdekken hoe dichters soms op elkaar voortborduren
4. Schrijfpuls en bronnen	Stadswandeling (bijvoorbeeld zwerfroutes op kinderboekenstad.nl,) historische informatie over woonomgeving, van docent of via Gilde of anderen die rondleidingen aanbieden	Werkbundel met gedichten rondom thema 'stad', aangevuld met gedichten over de eigen omgeving
5. Presentatievorm	Presentatie bij afsluiting project met enkele of alle parallelklassen	Hardop lezen van gedichten in de klas
6. Portfolio	Opname eigen gedicht in portfolio; opname twee gedichten medeleerling in portfolio met korte uitleg bij keuze	Drie gedichten uit werkbundel, keuze toelichten
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Klaslokaal; geen specifieke eisen bij inrichting	
Materialen:	Exemplaar werkbundel voor elke leerling	
Vorbereiding:	Bekijken werkbundel; informeren over stadswandeling van leerlingen; waar nodig regelen gast die veel weet over de lokale geschiedenis	
Totale tijd:	225 minuten verspreid over drie lessen	
Lesopbouw:		
Stap 1 - Verkennen thema (klassikaal) -40 / 50 minuten		
Besprek met de leerlingen hun ervaringen bij de stadswandelingen. Wat hebben ze zoal gezien aan historische elementen van de stad, wat waren er aan interessante en/of saaie dingen. In de stadswandeling en dus het gesprek erover kunnen aan de orde komen: • De geschiedenis van de stad: uitleg bij straatnamen (achterraamstraat: de straat achter het veldje waar het linnen op ramen werd gespannen). • Geografische eigenaardigheden (het station Hollands Spoor ligt in de stad Den Haag, maar toen het gebouwd was lag het in de polder. Zelfs hier waar deze school staat daar was polder). • Economische ontwikkelingen (het Westeinde heet zo omdat het de weg was naar het Westland vanwaar de toevoer van voedsel naar de stad geregeld werd, daar kwamen dus veel winkels: plus toelichting hoe dat nu nog herkenbaar is in het straatbeeld. • Gewoontes in periodes die nu merkwaardig klinken (de stad Den Haag stonk enorm, en niemand wilde 's avonds over straat lopen. Dat kwam ook omdat er binnen geen toiletten waren, men deed de behoeften op een pot en gooide die door het raam leeg. Als je daar toevallig liep kreeg je de inhoud op je kop.).		

Probeer daarbij niet alleen maar abstracte historische dingen op te sommen maar juist ook de anekdotische die een verbinding kunnen leggen tussen mensen toen en nu, dagelijks leven toen en nu.

Stap 2 - Woorden sprokkelen (individueel) - 20/25 minuten

Laat leerlingen minstens vijf dingen opschrijven die horen bij een oude stad. Als iedereen klaar is schrijven leerlingen vijf dingen op die horen bij een nieuwe stad. Dat kan zijn over een stad in de eigen omgeving, in Nederland, elders op de wereld of een fantasiestad. Dit hoeven geen hele zinnen te zijn maar alleen maar vijf woorden is te kort. Minimaal vijf flarden van regels.

Start als er nog tijd over is in deze les alvast met lezen uit de werkbundel.

Stap 3 - Les 2 Werkbundel lezen (klassikaal) - 35 minuten

Leerlingen krijgen elk een exemplaar van de werkbundel. Leerlingen bladeren zoals ze dat bij een tijdschrift doen. Steeds kiest een leerling een gedicht, noemt het paginanummer, en als iedereen het gedicht voor zich heeft, leest de leerling hardop. De rest leest mee. Het kiezen gaat kriskras de bundel door, op titel, op een paar woorden waar de ogen op blijven hangen.

Bespreek met de klas kort elk gedicht na het voorlezen. Onderwerpen die daarbij aan de orde kunnen komen zijn:

- Wat vond je de mooiste/onbegrijpelijkste/verwarrendste/ indrukwekkendste regel?
- Waarom koos je dit gedicht?
- Heb je een idee waar dit over gaat? En waar zou het nog meer over kunnen gaan? En als het dat niet is waar zou het dan over kunnen gaan?
- Zou je dit gedicht uitkiezen om aan iemand te geven? Zo ja, aan wie, wanneer en waarom?
- Zou dit een gedicht kunnen zijn dat je wilt bewaren? Waarom wel of niet?

Het voorlezen van gedichten eindigt met twee gedichten waarbij de ene duidelijke geënt is op de andere - bijvoorbeeld de gedichten Dapperstraat van J.C. Bloem, en Potterstraat van Adriaan Bontebal. Bespreek hoe de ene uit de andere voort kan zijn gekomen, toon de woorden die in beide gedichten op verschillende manieren terugkomen en een andere waarde krijgen.

Stap 4 - Spelen met woorden (individueel) - 25 minuten

Elke leerling kiest een regel uit een gedicht. Leg daarbij uit wat het verschil is tussen een zin en een regel. Maak dit aanschouwelijk met een gedicht waar de zin over een aantal regels heenloopt. Een regel kan dus ook midden in een zin stoppen. Als de regel van hun keuze dat doet, dan is dat hun uitgangspunt. Geen woord meer, geen woord minder.

Vraag de leerlingen om met die regel vijf variaties maken. Variaties zijn regels waar woorden een andere volgorde krijgen, verdwijnen of er bij komen, een letter of een woord verandert waardoor het geheel een andere betekenis krijgen. Een voorbeeld kan het gedicht van Serkan Kösedag zijn:

*Waar je bomen zult zien groeien
Waar je bomen zult zien sterven
Kapotte huizen goeie wegen
Goeie huizen kapotte wegen
Waar je kinderen zult zien spelen
Waar je kinderen niet zult zien spelen
Hoge gebouwen lage gebouwen*

*Lage gebouwen hoge gebouwen
Auto's die door de straten scheuren
Mensen die door de parken schreeuwen
Niets is hier meer veilig
Wat zullen we daaraan doen?*

Sommige leerlingen hebben moeite op gang te komen: geef hen individuele ondersteuning. Andere leerlingen gaan met zinnen associatief verder: vraag hen om die zinnen die ze maakten te bewaren (misschien kunnen ze die later nog gebruiken) maar vraag ze wel terug te gaan naar de opdracht.

Als leerlingen de smaak te pakken krijgen, kunnen ze veel plezier beleven aan het maken van deze variaties, en doen ze een soepelheid op die ook op andere momenten in hun omgang met taal van dienst kan zijn.

Stap 5 - Voorlezen (groep) - 15 minuten

Vraag een aantal leerlingen om hun oorspronkelijke regel met variaties hardop te lezen.

Les 3

Stap 6 - Concentratie richten (klassikaal) - 15 minuten

Start de les met het opnieuw uitdelen van de werkbundel. Misschien lezen leerlingen nieuwe gedichten, soms worden ook gedichten van de eerste keer een tweede keer gelezen. Dat kan toeval zijn; ook klinkt daar soms de liefde die de eerste les voor dat gedicht is ontstaan in door. Waarom leerlingen een gedicht de tweede keer kiezen hoeft niet uitgelegd. Soms kan het interessant zijn om dat wel te vragen. De veiligheid in de les kan een argument zijn dat niet te doen.

Stap 7 - Schrijven (individueel) - 30 minuten

Leerlingen hebben drie soorten notities: Wat er hoort bij de oude stad, wat er hoort bij de nieuwe stad, (les 1) en een regel waarop ze variaties maakten (les 2). Vanuit die notities gaan ze een gedicht schrijven. Ze gaan kijken welke woorden, flarden, regels bij elkaar passen / logisch of associatief. Soms is de bron 'Stad' nog zichtbaar aanwezig, soms verdwijnt het thema veel verder uit zicht, zoals in het gedicht van Mohamed Ezamouri

*Een stuiterbal rolt rollend
van het kozijn naar beneden
Mensen die geen werk hebben
kinderen die de bal pakken en ermee spelen
De wereld wordt steeds mooier en de
bal rolt steeds verder*

Een gedicht kan groeien door beelden die op het oog volstrekt niet bij elkaar passen samen te voegen. Het gedicht van Miloud Bouzariouh is een voorbeeld van niet passende beelden die spannend uitwerken als ze toch bij elkaar komen

*Ik zal mezelf door lange straten
Slepen met benenwagens en auto's
Met afgemeten passen zal ik in wolkenkrabbers klimmen
Maar naderhand is het geen goed idee
Wat zijn oude tijden kwakzalvers
Wat zijn nieuwe tijden rioleringen
Zo dicht bij en nog zo ver weg
Ik zal mezelf, ik zal mezelf ach wat leg ik toch uit*

Als docent kun je de ruimte creëren voor regels als *Met afgemeten passen zal ik in wolkenkrabbers klimmen*. Daarvoor is veiligheid en lef nodig en moet je dus de leerlingen uitdagen. Het rijmverbod is een van de middelen daartoe. Een ander middel is leerlingen te zeggen dat ze uitsluitend zelf weten en kunnen oplossen hoe ze iets kunnen selecteren en samenstellen uit de aantekeningen tot zover. Laat in dit stadium leerlingen zelfstandig werken en bied bemoedigende en niet sturende coaching. Als er computers beschikbaar zijn, laat de gedichten dan uittypen.

Stap 8 - Uitwisseling (klassikaal) - 20 minuten

Laat leerlingen de gedichten voorlezen. Als er tijd en voldoende veiligheid is, laat leerlingen reageren op het werk van elkaar. Vraag wat de klasgenoten horen, zien en denken bij het gedicht.

Laat leerlingen in elk geval noteren welke gedichten mooi/spannend/ontroerend/verrassend zijn. Dit is de voorbereiding op het kiezen van twee gedichten van klasgenoten om in de portfolio op te nemen.

Stap 9 - Klassenpresentatie in groot lokaal of bibliotheek - een lesuur

Werkbundel de Stad

In vorm en inhoud gevarieerde verzameling gedichten rond het thema. In de bundel van JWC/Huis van Gedichten staan:

- Adressen, K. Schippers Bron onbekend
- Enkele mensen, Toon Tellegen, Uit: Toon Tellegen Gedichten 1977-1999, Querido
- Nietsvermoedend, Rudy Kousbroek, Uit: Dierentallen en andere gedichten, Augustus
- De blauwe bussen, Hans Andreus, Uit: Als je goed om je heen kijkt zie je dat alles gekleurd is
- Flatneurose, Wim de Vries, Uit: Poëzie is een daad van bevestiging, Manteau
- Ik luister naar Istanbul, Orhan Veli, School der Poëzie, Internet
- De stad waarin ik, Gerry van der Linden, Uit: Goed Volk, L.J. Veen
- Beknpte topografie van de Rijnmond, Jules Deelder
<http://www.gedichtvandeweek.nl/archief/week9914/gedicht9914.html>
- De Dapperstraat, J.C. Bloem, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak
- Paulus Potterstraat Adriaan Bontebal Uit: Den Haag, De stad in gedichten, Samengesteld door Henk van Zuiden, Uitgeverij 521
- Alpejagerslied, Paul van Ostayen, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak
 - Eenzame stad, Paul van Ostayen, Verzamelde gedichten, Meulenhoff
 - Ik ben een stad tegen mijzelf verdeeld, C. Golterman-van Dijk, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak
- Bommen, Paul Rodenko, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak
- Februarizon, Paul Rodenko, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak
- Meditatie, Theo van Baaren, Bijna honderd. Meulenhoff 1895-1985. Verhalen en gedichten van schrijvers uit het literaire fonds
- 's Nachts, Hans Andreus, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak
- Berbermeisje uit Casablanca, Fouad Laroui Uit: Verbannen woorden, Vassaluci
- Bevroren woorden, Rudy Kousbroek, Uit: Dierentallen en andere gedichten, Augustus
- Op de kruising, Feng Zhi, Uit: Reis naar het Noorden, Amsterdam 1987
- Een valse stap, Boeland al-Haidari, Uit: Moderne poëzie uit Azië, Van Gennep

Voorbeeld 2.1 Religie

*De wolken zweven heen en weer
De koe eet gras
Ik loop op de bergen*

*Ik ben bang voor de dood
Als ik alleen thuis*

*De lucht is mooi blauw
Dus daarom bid ik voor m'n geloof
Ik denk aan m'n geloof als ik alleen thuis ben
Als ik dans
Als ik op het strand loop
Als ik een afspraakje heb*

Dat is m'n geloof, de Islam

Bouchra (gemaakt bij Voorbeeld 2.1 Religie)

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 2	niveau 2
2. Doelgroep	Praktijkonderwijs, leerjaar twee (bij voorkeur groepen van maximaal 12 leerlingen)	
3. Activiteiten	Schrijven van een gedicht met gebruik van metaforen in twee associatiefases	Hardop lezen van gedichten en erover praten (om het thema te verkennen)
4. Schrijfpuls en bronnen	'Invocationcard', persoonlijk religieus gevoel (of afwezigheid daarvan), ansichtkaarten met afbeeldingen van impressionistische en magisch -realistische kunst en eventueel landschapsbeelden	Werkbundel met een verzameling gedichten(zie hieronder)
5. Presentatievorm	Uitwerken gedicht op PC en uitprinten, expositie van prints en voordracht.	Gekozen gedicht voorlezen aan elkaar, presentatie voor de klas.
6. Portfolio	Eigen gedicht in portfolio	Favoriet gedicht uit werkbundel in portfolio, met daarbij korte toelichting van de keuze.
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Op school, in een klaslokaal, voor les twee moeten er computers in het lokaal zijn. Beide lessen tafels in carré.	

	Voor les twee een extra tafel om leerlingen ansichtkaarten uit te laten kiezen. Bij aanvang van de les ligt bij voorkeur het leerlingenmateriaal voor de leerlingen op de tafels klaar.
Materialen:	Werkbundels, pen, papier, invocationcard (gebedskaart uit een vliegtuig van Singapore Airlines, zie bijlage), ansichtkaarten voor les 2.
Vorbereiding:	Klaarleggen van materialen en doorlezen van de gedichten uit de werkbundel; bedenken per gedicht waarom dat wel/niet verband houdt met religie. Bekijken van de gebedskaart.
Totale tijd:	160 minuten (3 lessen plus voorbereiding)
Lesopbouw:	
Les 1	
Stap 1 - Klassengesprek (klassikaal) - 20 minuten	
Laat de gebedskaart van Singapore Airlines zien aan de leerlingen: deze bevat in vele talen en van vele religies gebeden voor een behouden vlucht. Vestig de aandacht op verschillende talen en schrijfwijzen. Bespreek ook dat niet alle religies hier met een gebed vertegenwoordigd zijn. Dit is een start voor een klassengesprek over de betekenis van (wel/niet) geloven en bidden voor mensen: wanneer en waarom bidden mensen? Zoek daarbij naar uiteenlopende motieven en situaties waarin religie een rol krijgt. Vraag ook naar de religieuze beleving van leerlingen. Vraag de leerlingen de werkbundel open te slaan. Als onderdeel van het klassengesprek leest er af en toe een leerling een gedicht voor. Wijs iemand aan als er aanleiding is voor een specifiek gedicht. Nodig leerlingen uit als er ruimte is voor nieuwe inbreng van de zijde van de leerlingen. Het bespreken van de gedichten en het bespreken van het thema kunnen hier hand in hand gaan.	
Stap 2 - Verzamelen associaties (individueel) - 10 minuten	
Stel leerlingen vragen zoals hieronder en vraag hun de antwoorden op te schrijven. • Wanneer ben je bang? Wat doe je als je bang bent? • Wat maakt je blij? Wat doe je als je blij bent? (Of verdrietig, boos, eenzaam enzovoorts). • In welke situaties bid jij? Beschrijf er vier. • In welke situaties zul jij niet bedenken om te gaan bidden? Beschrijf er twee. (Voor leerlingen die niet bezig zijn met geloven en religie: hoe denk je dat antwoorden kunnen luiden van mensen die wel gelovig zijn?)	
Stap 3 - Schrijven (individueel) - 15 minuten	
Leerlingen gaan een ruwe versie van een gedicht schrijven. Geef ze daarvoor de volgende opdracht: • Kies uit je antwoorden regels die je mooi vindt. • Zoek naar een geschikte volgorde. • Als je iets mist of al schrijvend erbij bedenkt, schrijf dat er dan bij. Loop rond terwijl leerlingen aan het schrijven zijn en geef individuele ondersteuning. Laat taalfouten ongemoeid in dit stadium.	
Stap 4 - Voorlezen en bespreken (klassikaal) - 5 minuten	
Vraag leerlingen hun eigen ruwe versie van het gedicht voor te lezen. Laat de luisteraars feedback geven door de vraag te beantwoorden: • Waar doet dit gedicht je aan denken?	

De leerlingen bespreken dus wat de gedichten oproepen.
Les 2
Stap 5 - Klassengesprek (klassikaal) - 10 minuten
Roep bij de leerlingen weer in herinnering wat de vorige les gedaan is. Wat is hen bijgebleven van het praten over gedichten, over religie en over hun eigen gedichten? Als er leerlingen bij zijn die er de eerste les niet waren, vraag dan aan de klasgenoten aan die leerling te vertellen hoe de eerste les er uit zag, wat er gebeurde, wat er wel en niet belangrijk of interessant was. Dit is verderop in de les belangrijk (bij stap 7/8 krijgen deze leerlingen extra individuele toelichting en begeleiding).
Stap 6 - Kaart kiezen (individueel) - 10 minuten
Leerlingen gaan naar de ansichtkaartentafel en kiezen op gevoel een kaart uit. Ze krijgen de vraag om goed naar de kaart te kijken en op te schrijven wat ze zien. Doe dat even voor door zelf ook een kaart uit te kiezen en hardop te vertellen wat er te zien valt. Vertel leerlingen dat het geen complete zinnen hoeven te zijn, dat losse woorden voorlopig goed genoeg zijn en dat alles de moeite waard is om opgenoemd/opgeschreven te worden.
Stap 7 - Bekijken resultaten vorige les (klassikaal) - 5 minuten
Laat leerlingen het werk van de vorige keer voor zich nemen. Geef ze kort de tijd om even te kijken wat ze ook al weer hadden opgeschreven.
Stap 8 - Schrijven (individueel) - 30 minuten
Vertel dat de volgende stap ingewikkeld is: ze gaan uitzoeken welke geschreven stukjes van les 1 passen bij de notities van les 2. De gevonden combinatie vormt de basis voor een definitief gedicht. Benadruk dat de leerlingen zelf als enigen kunnen beslissen wat bij elkaar past. Het kan zijn dat ze maar een paar woorden gebruiken van de tweede les of misschien de regels uit les 1 en 2 om en om in elkaar voegen. Misschien ook moet het wel nog heel anders gebeuren. Hou de uitleg kort en laat leerlingen individueel werken en begeleid individueel. Onderschat de associatieve kracht van de leerlingen niet. Ondersteun leerlingen bij • Het aan elkaar koppelen van beelden en betekenissen. • Het invoegen van metaforen . • Het schrappen van erg expliciete betekenissen (door beelden te gebruiken). Beoordeel samen met de leerling of het gedicht af is. Meestal wordt er coherentie zichtbaar in de betekenissen van de woorden van les 1 en les 2. Hoewel vanuit een volstrekt andere benadering blijken leerlingen vaak eenzelfde gevoel, gedachte of ervaring te beschrijven in beide lessen. Het samenvoegen van delen uit beide lessen zwakt het expliciet benoemde uit les 1 af en geeft inhoud aan het intuïtief beeldende van les 2. De verrassing van de samenvoeging is vaak voor de leerlingen ook zeer groot en levert soms ook enig inzicht in eigen werk op. Leerlingen die de eerste les misten, krijgen hier extra begeleiding. Stel enkele vragen uit de eerste les, en nodig uit tot wat notities. Deze leerlingen voegen feitelijk beide processen samen.
Stap 9 - Vormgeving gedicht (individueel) - 20 minuten
Leerlingen die klaar zijn, typen het gedicht uit. Ze doen dat eventueel met gebruik van WordArt. Ze slaan het gedicht op en printen het uit. Verzamel alle gedichten digitaal en geprint.
Stap 10 - Uitwisselen en afronden (klassikaal) - 15 minuten
Leg met de leerlingen de gedichten midden op de tafels, schuif de stoelen strak achter de tafels. Maak zo een expositie van de gedichten. Eventueel kunnen daarvoor leerlingen van een parallelklas uitgenodigd worden. Ieder loopt langs de tafels met de

gedichten en is vrij om te kijken. Sommige (of alle) leerlingen lezen het eigen gedicht voor, staande achter de tafel waar het ligt. Bespreek bij het voorlezen waar de kracht van de gebruikte beelden ligt en waarom ze betekenis hebben.

Voorbeeld

In een editie van deze les werd het gedicht van Kirsten van Camp, 9 jaar, gelezen en besproken (uit een van Gouden Flits boekjes, zie (bijlage 3 Dichtbundels)

*over de duisternis
over de maan
over de sterren*

*daar
is mijn zusje
heen gegaan*

Nadat dit gedicht was voorgelezen door een van de leerlingen kwam de vraag aan de orde waarover dit gedicht gaat. De leerlingen vonden het helder dat het zusje uit het gedicht was overleden. Juist omdat de woorden doodgaan, dood, sterven etcetera niet werden genoemd was dit gedicht aanleiding voor een gesprek over de gevoelswaarde van allerlei woorden rondom sterven. Besproken werd welke woorden volgens de leerlingen het meeste getuigen van piëteit en meeleven in de situatie van het gestorven zusje. Ze konden elkaar haarscherp uitleggen waarom sommige woorden passend waren en andere in deze situatie echt niet gebruikt zouden kunnen worden.

Werkbundel Religie

In vorm en inhoud gevarieerde verzameling gedichten rond het thema. In de bundel van JWC/Huis van Gedichten staan:

- Willem Wilmink - Hoe weet je de weg? Plintposter
- Johanna Kruit – Nachtgedicht, Uit: De maan begon te schijnen Leopold
- Kirsten van Camp, 9 jaar - over de duisternis Uit: Gouden Flits
- Lien Lammar, 17 jaar- God schiep de mens Uit: Gouden Flits
- Hij die alles gezien heeft, de grondvesten van de wereld Uit: Gilgamesj in Oeroek, Ambo
- Andreas Burnier- Verdriet Uit: Na de laatste keer, Gedichten, Querido
- Gerard Fieret - ik klein in de regen ik zing Uit: De lasso van de minnaar Nijgh en Ditmar
- Wiel Kusters- Laatst Uit: Laatst, Wiel Kusters, Querido
- Neeltje Maria Min - om het donker van de nacht, Uit: voor wie ik liefheb wil ik heten, Bert Bakker
- Frans Pointl- als in de nacht Uit: Het Albanese wonderkind Nijgh en Ditmar
- J.H. Leopold - 'O, als ik dood zal, dood zal zijn
<http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/leopold/verzen953.htm>

*Om ayu wrdhi labhate dhanam wrdhi guna suci yadnya
sudha sila sudhadyanam bhukti mukti phalam swargam.*

*Om Sanghyang Widhi Wasa yang maha Jaya yang mengatasi
segala kematian kami memujamu.*

Lindungilah kami dari marabahaya.

*Om Sanghyang Widhi Wasa, semua keuntungan, kekayaan,
kepandaian adalah atas yadnya suciMu. Semoga tingkah
laku dan pikiran kami menjadi bersih dan mencapai kebahagiaan
lahir batin.*

*Om Sanghyang Widhi Wasa the Greatest, all wealth and
intelligence comes from your blessings.
Keep our minds and manners pure and let us attain inner peace
and happiness.*

BUDHA - BUDHISM

Namo tassa bhagavato arahato samma sambuddhasa (3x).

Sabbe satta bhavantu sukkitatta.

Saddhu, saddhu, saddhu.

*Terpujilah Sang Bhagava, yang Maha Suci, yang telah
mencapai penerangan sempurna (3x)*

*Semoga semua makhluk hidup berbahagia. Demikianlah
hendaknya. (Paritta Suci)*

*Praise be to Sang Bhagava, the Pure. One Who has attained
enlightenment (3x).*

*Let All Creature live in happiness in accordance to Your will.
(Paritta Suci).*

*Printed by : CV. Sinar Dewasa
☎ 021-3908537*



Garuda Indonesia

DOA-DOA PERJALANAN

INVOCATION CARD



ISLAM - ISLAM

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّ رَبِّ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

“BISMILLAAHI MAJREEHAA WA MURSAAHAA INNA RABBII LAGHAFUURUR RAHIIM” (Surah Hud 11:41)

“Dengan nama Allah (semoga) menyertai perjalanan dan mendaratnya (pesawat ini). Sungguh, Tuhanku, benar-benar Maha Pengampun lagi Maha Penyayang” (Surah Hud 11:41).

So Allah said, “Embark ye on the Ark. In the name of God. Whether it moves or be at rest! For my Lord is, be sure of Forgiving. Most Merciful”. (Surah Hud 11:41).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ سُبْحَانَ الَّذِي مَخْرَجَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ. رَبَّنَا إِنَّا لَمُتَّكِلُونَ. اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْأَلُكَ فِي سَفَرِنَا هَذَا الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَبَيْنَ الْعَمَلِ مَا تَرْضَى. اللَّهُمَّ هَوِّنْ عَلَيْنَا سَفَرَنَا هَذَا وَاطْمِئِنَّ عَنَّا بَعْدَهُ. اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّمَرِ وَالْخَلِيقَةُ فِي الْأَهْلِ. اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ الشَّفْرِ وَكَآبَةِ الْمُنْتَظَرِ. وَسُورَةُ الْمُتَقَلِّبِ فِي الْكَالِ وَالْأَهْلِ.

BISMILLAAHIRRAHMAANIRRAHIIM. ALLAAHU AKBAR, ALLAAHU AKBAR, ALLAAHU AKBAR. SUBHAA-NALLADZII SAKHKHARA LANAA HAADZAA WAMAA KUNNAA LAAHUU MUQRINIIN. WA INNAA ILAA RABBINAA LAMUNQALIBUUN. ALLAAHUMMA INNAA NAS ALUKA FII SAFARINAA HAADZA. ALBIRRA WATTAQWAA, WAMINAL ‘AMALI MAA TARDHO. ALLAAHUMMA HAWWIN ‘ALAINAA SAFARANAA HAADZA WATHWI ‘ANNA BU'DAH. ALLAAHUMMA ANTAS SHAAHIBU FISSAFARI WAL KHALIIFATU FIL AHLI. ALLAAHUMMA INNII A'UUDZUBIKA MIN WA'TSAAIS SAFARI WAKA 'AABATIL MANZHORI 'WASUU ILMUNQALABI FIL MAALI WAL AHLI.

Dengan nama Allah yang Maha Pengasih lagi Maha Penyayang. Allah Maha Besar, Allah Maha Besar, Allah Maha Besar.

Maha suci Allah yang menganugerahi kami kemampuan memanfaatkan (pesawat) ini, sedang kami sendiri (tanpa pertolonganNya) tidak mampu menguasainya. Sesungguhnya hanya kepada Tuhan kita, kita pasti akan kembali. Ya Allah, kami bermohon kepadaMu, anugerahilah kami dalam perjalanan ini, kebajikan dan ketaqwaan, serta usaha yang Engkau ridhai. Ya Allah, mudahkanlah perjalanan ini bagi kami dan perpendeklah jaraknya. Ya Allah, Engkaulah teman dalam perjalanan, dan Engkau pula Pelindung bagi keluarga. Ya Allah, aku berlindung padaMu dari kesulitan perjalanan, kesuraman pandangan, serta bencana menyangkut harta dan keluarga. (Do'a Nabi Muhammad).

We seek the help of Allah, the most Gracious, the Most Merciful ... Who has bestowed upon us the will and ability to use this aircraft, without Whom we are helpless. Verily, to God alone we worship and to God alone we shall return. Oh Allah, shower us with Your blessings and protect us on this journey from any hardship or danger and protect also our family and our wealth.

PROTESTAN - PROTESTAN

Bapa Sorgawi, kami mengucapkan syukur dan terimakasih atas Rachmat dan Kasih Sayang Mu yang tidak berkeputusan di dalam hidup kami.

Saat ini kami panggil nama Mu yang Kudus untuk menyertai perjalanan kami, kiranya Tuhan melindungi dengan kuasa Roh Kudus Mu pesawat yang kami tumpangi ini agar terhindar dari gangguan dan marabahaya. Demikian juga para Awak Pesawat kiranya Tuhan juga yang memimpin serta memberi kemampuan bagi mereka untuk melaksanakan tugas mereka masing-masing dengan baik sehingga kami tiba di tujuan tepat waktu dengan selamat dan dalam sukacita. Terima kasih atas pertolongan serta kasih Mu yang tidak berobah dari dahulu, sekarang sampai selama-lamanya, dan di dalam nama Tuhan Yesus Kristus kami naikan doa dan permohonan kami ini, A m i n.

Lord in heaven, wa praise and thanks of Thy bless and endless love in our live. In this opportunity, We call Thy holly name to accompany our journey. We believe Thou will guard and protect our plane from any disturbance and danger. To the all air crew, Thou will lead their duty in order for us arrive to destination in time and save. Thank you for Thy help and firm love from beginning, now, and forever. In the name of Yesus Christ, we pray. A m e n.

KATOLIK - CATHOLIC

Demi nama Bapa, Putera dan Roh Kudus, Amin.

Ya Tuhan, Dahulu kala Engkau pernah menyelamatkan anak-anak Israel yang menyeberangi laut dengan kaki kering. Dan tiga raja budiman dari sebelah timur telah Engkau tunjukkan jalan kepada-Mu dengan bimbingan bintang yang ajaib.

Kami mohon kepada-Mu :

Kurniakanlah kami suatu perjalanan yang selamat, dengan cuaca yang bagus dan menyenangkan. Berilah supaya dengan bimbingan malaikat-malaikat-Mu yang kudus, awak pesawat terbang ini mengantarkan kami mencapai tujuan perjalanan kami dengan selamat. Kami mohon juga agar keluarga yang kami tinggalkan Engkau hibur dalam rasa damai, sampai kami akhirnya boleh mendarat dengan aman di tempat tujuan.

Terpujilah nama-Mu, sekarang dan selamanya. Amin. Demi nama Bapa, Putera dan Roh Kudus.

Amin.

In the name of the Father, the Son and the Holy Spirit. Amen Long ago You save the children of Israel who crossed the sea with dry feet. And three wise kings from the East received Your command with the guidance of a star. We beg You. Bless us with a safe trip, with good weather. Bless us with the guidance from Your angels, so that the crew of this aircraft will lead us to our destination safely. We also hope that our family remain happy and peaceful until we land safely.

Blessed be Your name, now and forever. Amen. In the name of the Father, the Son and the Holy Spirit. Amen.

HINDU - HINDUISM

Om om jaya jiwat sarira raksan dadasi me om mjum sah waosat mrityun jaya namah swaha.

Voorbeeld 2.2 Woord en beeld

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 2	niveau 2
2. Doelgroep	vmbo 2 en havo 2	
3. Activiteiten	Inzicht verwerven in hoe vorm en inhoud in gedichten zich met elkaar verhouden	
4. Schrijfpuls en bronnen	Een gedicht waarin vorm en grafische vormgeving belangrijk zijn	Gedichten waarin vormgeving een rol speelt: bijvoorbeeld Fischesnachtgesang van Hundertwasser, Bezette Stad van Paul Van Ostayen, De mus van Jan Hanlo
5. Presentatievorm	Digitale en papieren presentatie van het gedicht.	Digitale klassikale presentatie en bespreking
6. Portfolio	Eigen gedicht opnemen	Twee aansprekende gedichten opnemen en keuze motiveren
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Klaslokaal met computers	
Materialen:	Afgeschreven boeken. Stiften, pennen, (kleur)potloden, computer, printer, beamer of overheadprojector	
Vorbereiding:	Laat leerlingen afgeschreven en voor hen volstrekt oninteressante boeken meenemen en zorg zelf ook voor exemplaren.	
Totale tijd:	155 minuten	
Lesopbouw:		
Stap 1 - Scheuren en bewerken van bladzijde uit boek (individueel) - 20 minuten		
Vraag leerlingen een bladzijde uit het afgeschreven boek te kiezen met flink wat tekst en die uit het boek te scheuren. De bedoeling is die bladzijde grafisch te bewerken: - Woorden doorstrepen. - Hele regels doorstrepen met uitzondering van sommige woorden. - Highlighten van woorden. - Tekenen op de bladzijde. - Uiteenlopende kleuren, vormen gebruiken. - Verschillende manieren van selecteren en wegstrepen gebruiken. - In de marges van de tekst tekenen en schrijven. Vraag om niet op inhoud te beslissen wat er blijft staan maar op beeld en grafisch effect. Laat leerlingen daarmee doorgaan totdat er niets mee aan het bladbeeld toe te voegen is en er nog maar weinig woorden zijn overgebleven.		
Stap 2 - Overschrijven (individueel) - 10 minuten		
Geef de opdracht om de woorden die zijn overgebleven op de bladzijde over te schrijven op een leeg vel en daarbij veel wit te gebruiken. Feitelijk wordt de regelvolgorde uit de scheurbladzijde gehandhaafd. Dus als er een woord is overgebleven op een regel bestaat die regel uit een woord; is er geen woord op de regel dan is er een witregel.		

Stap 3 - Voorlezen en exposeren (klassikaal) - 30 minuten
Laat leerlingen de teksten aan elkaar voorlezen. Ongetwijfeld gaat dat gepaard met hilariteit maar er kunnen interessante betekenissen ontstaan. Probeer te benoemen of leerlingen te laten benoemen waar en waarom het hilarisch, interessant, spannend enzovoorts wordt. Organiseer tot slot in de klas een 'expositie' waarbij leerlingen alle pagina's kunnen bekijken. Het is een goed idee de pagina's dan ook te fotograferen.
Stap 4 - Gedichten kijken en lezen (klassikaal) - 20 minuten
Projecteer de gekozen professionele gedichten in de klas: met een overheadprojector of beamer. Bespreek de grafische keuzes in de gedichten. Vraag: - Wie zal het gedicht gemaakt hebben - vormgever of dichter? - Waarom bemoeit een dichter zich eigenlijk met vormgeving? - Waarom koos Paul van Ostayen soms voor gedichten in handschrift en niet in typeletter? - Wat zingt of zegt de mus van Hanlo? Besteed ook aandacht aan doel van witregels, inspringen en andere opvallende elementen. Bekijk telkens hoe zich dat verhoudt tot de inhoud van het gedicht. Vraag leerlingen bij de gedichten te benoemen wat het grafische element toevoegt of verandert aan de betekenis van het gedicht. Benoem ook dat het genrespecifieke van grafische en concrete gedichten.
Stap 5 - Herschrijven (individueel) - 15 minuten
Vraag leerlingen hun eigen gedicht uit stap 3 te herschrijven. Aanwijzingen: - Waar kunnen er herhalingen worden ingevoerd? - Waar ontstaat (extra) betekenis als er enkele woorden worden toegevoegd? - Waar kan iets met opmaak van het gedichtgedaan worden? - Kies lettertype, lettergrootte, kleur, positie op het papier, enzovoorts.
Stap 6 - Vormgeven en printen (individueel) - 30 minuten
Laat leerlingen het gedicht digitaal uitwerken en bedenken op welke manier ze het aan de klasgenoten willen presenteren: op papier, als voordracht, geprojecteerd of in een combinatie van elementen. Als leerlingen programma's beheersen als Photoshop of Flash is het natuurlijk een goed idee hen daarmee te laten werken.
Stap 7 - Presenteren (klassikaal) - 30 minuten
Laat leerlingen presenteren en elkaars werk bespreken. Aandachtspunt bij bespreking is natuurlijk de relatie tussen vorm en inhoud: vullen ze elkaar aan; versterken of verzwakken ze elkaar en waarom?

Voorbeeld 2.3 Multiculturele samenleving

Ik, jij
Wij zijn mensen allebei
Mensen met handen
Mensen met vingers
Mensen met voeten
Mensen met tenen
Mensen die eten, slapen en spelen
Mensen die handschoenen dragen
Jij, ik
Ik, jij
Wij leven, wij ademen
Wij lopen met schoenen
Wij eten met handen
Mensen, mensen
Jij, ik
Ik, jij

Rhonda Ernste (gemaakt bij Voorbeeld 2.3 Multiculturele samenleving)

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 2	niveau 2
2. Doelgroep	2 vmbo kader en 2 havo	
3. Activiteiten	Schrijven van een gedicht op basis van waarneming; buiten de eigen directe beleving stappen	(Huiswerkopdracht:) zoek (vertalingen van) twee gedichten van professionele dichters die iets van de multiculturele samenleving tonen
4. Schrijfpuls en bronnen	Foto's van voorwerpen die op een indirect beelden van bijbehorende personen kunnen oproepen. Gebruikt in de voorbeeldles: foto van werkhandschoenen aan een waslijn; foto's van schoenen uit (verre) geschiedenis en nu, van over de hele wereld. (zie hieronder)	Bibliotheek en webadressen van sites met vertalingen van gedichten uit de hele wereld. Voor webadressen: zie werkblad bij Voorbeeld 4.1 Winternachten
5. Presentatievorm	In een beeldende les vanuit het eigen gedicht werken aan een product. Samenvoegen van beide. Per klas maken van een expositie van de eigen werken, waarbij sommige leerlingen	In groepjes met elkaar uitwisselen en toelichten van gekozen gedichten, en tot gezamenlijk bundeltje verwerken. Per groepje bij alle gedichten een toepasselijke illustratie/foto/tekening/zoeken

	staande bij het eigen werk het gedicht voorlezen	
6. Portfolio	Opname in portfolio van eigen gedicht en (foto van) beeldend werk	Groepsbundel opnemen in portfolio
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Klaslokaal; ruimte voor uitleggen en tonen van foto's (in casu schoenenfoto's).	
Materialen:	Voor elke leerling een exemplaar van de foto van de schoenen; en meerdere (meer dan leerlingaantal) andere foto's.	
Vorbereiding:	Kopiëren van foto's	
Totale tijd:	225 minuten over 3 lessen verspreid	
Lesopbouw:		
Les 1		
Stap 1 - Introductie (klassikaal en individueel) - 15 minuten		
Introduceer de lessenreeks en het thema. Maak duidelijk dat in deze lessen de kwaliteit van het eindproduct aan beoordeling en/of kritiek bloot staat maar nooit de kwaliteit van mening of gevoel over 'de multiculturele samenleving'. Maak duidelijk dat alles wat voorafgaat aan dat eindproduct voorlopig is en stadia vormen in een denk- en zoekproces. Vraag de leerlingen om notities die (dus) bedoeld zijn om hun houding/mening te verkennen en neer te zetten: 1. Noteer een eigen definitie van 'multiculturele samenleving'. 2. Heeft het begrip multiculturele samenleving wel/niet iets met jou te maken? Wat dan? 3. Heeft kijken met het begrip 'multiculturele samenleving' te maken? Licht toe. 4. Schrijf op wat jij verder nog kwijt wil hierover. Als iedereen klaar is: neem dan de papieren in, vertel dat ze die de laatste les terugkrijgen. (Vertel dit niet voorafgaand aan het beantwoorden van de vragen.) Misschien dat de antwoorden later nog een functie kunnen hebben, maar voorlopig niet.		
Stap 2 - Associëren 1 (individueel) – 25 minuten		
Elke leerling krijgt een exemplaar van eenzelfde foto (in dit voorbeeld van een paar handschoenen aan een waslijn) en een leeg vel papier. Ze gaan vragen over de foto beantwoorden. Leg uit dat er geen goede of foute antwoorden zijn maar dat wel alle vragen beantwoord moeten worden. 1. Wie hing die handschoenen aan de lijn? Bedenk vijf verschillende antwoorden. 2. Waar is die waslijn? Bedenk vijf verschillende antwoorden. 3. Kies uit allebei de rijtjes het antwoord dat je het meeste aanstaat, daarmee ga je verder. Vanaf dat punt beantwoord je de rest van vragen: (Alternatief: laat leerlingen meteen starten met de eerste keus.) 4. Waarom hangen de handschoenen daar? 5. Wat gebeurde er het moment voordat de handschoenen werden opgehangen? 6. Waar zijn ze voor gebruikt? 7. Wie gebruikte ze? 8. Vertel iets over die persoon: kleur haar, leeftijd, wel/niet bril, wat zal die persoon nooit doen, wat is het stopwoord van die persoon, hoe klinkt de stem, waar ging die persoon heen na het ophangen van de handschoenen; waar is die persoon nu		

met wie, en wat doet hij of zij? (Stel de vragen een voor een en afhankelijk van de concentratie laat je sommige vragen vervallen of bedenk je nog alternatieve vragen. Doel is: een beeld krijgen van een zelf verzonnen personage.) 9. Zal iemand de handschoenen weer weghalen? Vraag de leerlingen daarna op te schrijven wat ze nog meer weten/kunnen bedenken over het personage dat in hun hoofden en aantekeningen is ontstaan.
Stap 3 - Selecteren, schrijven (individueel) – 25 minuten Laat nalezen wat er opgeschreven is met een markeerstift in de hand. Geef de volgende opdrachten: • Streep zonder kritische selectie flarden aan die je bij eerste lezing opvallen. Streep minstens vijf stukjes aan. (Heb je er veel meer kies dan nog eens uit wat je geselecteerd hebt.). • Schrijf de onderstreepte woorden over op een nieuw vel en kies daarbij de beste volgorde. Laat vervolgens een aantal leerlingen hardop voorlezen wat ze hebben. Geef ruimte voor reactie op de veelvormigheid van de beelden die er staan. Rond de les af .
Les 2 Stap 4 - Schoenen bekijken (klassikaal) – 25 minuten Zorg dat er zeker 10 kopieën van foto's (van schoenen) meer aanwezig zijn dan leerlingen. Laat eerst de foto's stuk voor stuk zien aan de hele klas, met daarbij kleine toelichtingen over de herkomst. Sommige kunnen snel doorgebladerd, andere zijn goed voor veel reacties. Leg daarna een deel van de foto's uit op een extra tafel en nodig een groep leerlingen uit om er eentje te kiezen. Leg er weer wat foto's bij en laat een volgend groepje komen. Zorg dat ook het laatste groepje nog voelt dat het eerste keus heeft door tot het laatste toe nieuwe foto's bij te leggen en een overschot te hebben.
Stap 5 - Associëren en schrijven bij schoenen (individueel) – 25 minuten Vraag de leerlingen allemaal goed naar de foto te kijken en de eerste gedachten te noteren. Denk aan vragen als: • Wie zou er op die schoenen lopen? • Zou je zelf op de schoenen kunnen lopen? wanneer dan en hoe zou dat voelen? • Waarom zou je ze wel of juist niet aan willen doen? Vraag ze zich iemand voor te stellen die helemaal niet op henzelf lijkt . Beschrijf die persoon, wat als die persoon op de schoenen zou lopen? Als de antwoorden opgeschreven zijn, ruilen de leerlingen van foto. Nu gaan ze associëren bij een foto die ze niet zelf uitkozen. Volg een vergelijkbaar traject als hiervoor. De leerlingen kunnen nu op de wijze van de eerste les doorgaan tot het moment dat ze een ruwe tekst hebben. Beoordeel naar aanleiding van sfeer en niveau of ze dat zelfstandig kunnen dan wel met de begeleiding die in de eerdere les ook werd gegeven. Als er nog tijd is, kunnen ze de resultaten in kleine groepjes uitwisselen Aandachtspunt: Het is het beste alle gedichten van leerlingen uit te (laten) typen. Als leerlingen het eigen werk uitgetypt terugkrijgen, is er erkenning. En eigen woorden in print krijgen een mildere beoordeling dan in het eigen handschrift op een proefwerkpapier.

Les 3

Stap 6 - Introductie herschrijven (klassikaal) – 5 minuten

Vertel dat er eindresultaten moeten komen. Zorg dat leerlingen alle papieren hebben: notities bij vragen uit de eerste les, gedichten/portretten uit de eerste en de tweede les. Vertel leerlingen dat ze alles wat ze tot dusver maakten terug moeten lezen. Ze moeten gaan kijken naar verschillen en overeenkomsten tussen de teksten. Vertel dat wel zal blijken of ze als eindresultaat een, twee of misschien zelfs drie gedichten gaan maken. Het aantal gedichten zal niet tot een betere of slechtere beoordeling leiden. Ook het aantal woorden doet er niet toe maar wel welke woorden er staan en waarom juist die.

Zet vervolgens een rijtje aandachtspunten waar ze mee kunnen herschrijven op het bord. Licht elk punt toe, en geef leerlingen de kans verduidelijkende vragen daarover te stellen. Zie ook 4.1 Checklist (voor leerlingen).

Het rijtje punten kan zijn

Samenvoegen (delen) van verschillende teksten?

- Passen er delen van de eerste notities bij een van je teksten?
- Passen teksten van les 1 en les 2 bij elkaar?
- Probeer of schrappen en schuiven extra betekenissen of kracht oplevert.

Kleine woordjes:

- Welke woorden kun je schrappen zonder dat de betekenis van je gedicht verdwijnt? (dus, en maar, toen, wel, echt, heel, enzovoorts. Schrap ze!)

Hoofdletters:

- Heb je ze nodig? waar dan? voeg ze toe.
- Kun je ze missen? schrap ze

Leestekens:

idem. De dichter beslist. Hoe lang moet je pauze zijn - komma, punt of witregel?

Regeleinde:

- Beginnen je nieuwe regels waar het moet? kunnen ze korter? langer? anders? Proef de pauze, en beslis hoe je wilt dat die is.

Witregels:

- Zorgen voor een extra lange pauze - om een gevoel te laten doordringen, een beeld te laten zien, of even op adem te komen. Kan er een witregel bij of af?

Titel:

- Een titel mag niet de verrassing van je gedicht weggeven. Een titel mag maar hoeft niet.

Vorm:

- Ziet je gedicht er mooi uit? past het wel/niet bij waar het over gaat?

Stap 7 - Herschrijven (individueel) - 15 minuten

Geef leerlingen de tijd om te herschrijven en bied waar nodig ondersteuning, loop rond.

Stap 8 - Introductie feedback op gedichten (klassikaal) - 5 minuten

Vertel leerlingen dat ze in groepjes hun gedicht gaan voorlezen en elkaar feedback geven op de gedichten. Het is niet de bedoeling dat ze over inhoud gaan discussiëren maar dat ze elkaar vertellen over het effect van hun woorden:

- Welke gedachten, gevoelens, beelden roepen gedichten van medeleerlingen op?
- Welke regel zou je wel zelf geschreven willen hebben?
- Verlies je ergens de aandacht - weet je door welke woorden dat komt?
- Is er een plek waar het (nog) mooier kan?
- Kunnen er nog woorden, witregels, leestekens, bij of af?
- Maakt het gedicht je verdrietig, opstandig, of boos? Is dat een kracht of een zwakte?

Stap 9 - Voorlezen, feedback en voorlezen (groepjes en klassikaal) - 20 minuten
In groepjes lezen en bespreken de leerlingen elkaars werk. Vraag ze per groepje tot slot een gedicht uit te kiezen om klassikaal voor te lezen. Laat ze klassikaal de keuze toelichten.
Stap 10 - Afronding (klassikaal) - 5 minuten
Maak afspraken met leerlingen (en voorafgaand aan de les met collega-docent) over presentatie met beeldend werk. Maak afspraken met leerlingen over uitwerken definitieve gedicht (herschrijven en uittypen).
Boeken voor beeldmateriaal <i>Schoenen, Een eerbetoon aan pump, sandaal, muiltje en meer</i> , Linda O'Keeffe, Uitgeverij Könemann <i>Little feet, Photographs</i> by Marina Drasnin Gilboa, Chronicle Books San Francisco

Voorbeeld 3.1 Doorklikgedicht: gedicht in Flash maken

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 3	niveau 3
2. Doelgroep	3 havo	
3. Activiteiten	Schrijven van een gedicht met aanklikbare lagen en ontdekken hoe dat ook een papieren variant kan krijgen	Ontdekken van mogelijkheden van de combinatie poëzie en digitale media
4. Schrijfpuls en bronnen	Een stomme film met bijbehorende muziek	Bekijken van poëzie waarbij gebruik gemaakt wordt van digitale middelen
5. Presentatievorm	Gedicht plaatsen op website van school of klas en een presentatie met een beamer.	
6. Portfolio	Papieren variaties maken van het gedicht	Twee gedichten in papieren versie uitkiezen voor opnemen in portfolio
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Gewoon klaslokaal, computerlokaal	
Materialen:	- Afgerond fragment uit een stomme film, afspeelapparatuur, een computer met Flash voor elke leerling. - Enkele gedichten uit <i>Wij zagen ons in een kleine groep mensen veranderen</i> van Tonnus Oosterhoff, bijvoorbeeld p. 10 (Je bent (net als) een zieke beuk), p. 26 (Mijn lamp) en p. 20 (soms zingt hij). (Johan de Witt Scholengroep maakt gebruik van 'Mud en Sand' een stomme Laurel en Hardy-film met muziek van Buster Keaton. <i>Mud en Sand</i> is een persiflage op de film <i>Blood en Sand</i> met de stoere toreador Rudolph Valentino. Gebruik wordt het eerste deel van de film, tot aan het moment waarop Rubarb Vaaseline als succesvol toreador een teerkus van zijn aanbeden Caramel krijgt. Dit fragment duurt 6.58 minuten.)	
Vorbereiding:	Leerlingen hebben eerder geleerd met Flash te werken.	
Totale tijd:	150 minuten	
Lesopbouw:		
Les 1		
Stap 1 - Kennismaken met digitale gedichten (klassikaal) - 30 minuten		
Vertel leerlingen dat ze gaan kijken naar gedichten die gemaakt zijn met digitale middelen. Zij zullen zelf in de loop van deze lessen een gedicht maken met behulp van Flash. Toon voorbeelden (websites/gedichten) via een beamer waarbij leerlingen ook proberen gedichten hardop lezen. Misschien moeten sommige gedichten wel meerstemmig gelezen worden? Hoe werkt dat dan? Experimenteer en ontdek met elkaar.		

Stap 2 - Associëren aan de hand van een stomme film (klassikaal) - 20 minuten
Leerlingen gaan in drie stappen steeds nieuwe associaties bij een zelfde filmfragment noteren. Vertel welk fragment ze gaan zien (bijv. de openingsscène van een film met de titel <i>Mud and Sand</i>). Stap 1 - Ze krijgen alleen de muziek te horen, zonder beeld en maken notities over wat ze denken te horen en wat zij denken dat zich bij deze muziek zal afspelen. Stap 2 - Ze zien nu ook de beelden en schrijven gedachten, meningen, associaties bij de beelden in de film op. Die hoeven niets te maken te hebben met de notities bij de muziek. Stap 3 - Bij de derde afspeelronde reageren leerlingen op de tussenteksten. Ze nemen flarden over, en/of schrijven een korte reactie erop.
Stap 3 - Uitkiezen (individueel) - 10 minuten
Laat leerlingen met drie kleuren markeerstiften uit elke ronde associaties uitkiezen (een kleur voor elke associatieronde). Ze hoeven de drie notitierondes nog niet met elkaar in verband te brengen.
Stap 4 - Schrijfstart (individueel) - 10 minuten
Vraag leerlingen een notitiekleur uit te kiezen om te starten met schrijven. Notities van een andere kleur mogen vooralsnog niet gebruikt worden! (Als leerlingen al vaker poëzielessen kregen, hoeven ze daarmee niet meer op gang geholpen te worden. Kijk anders voor tips in de andere lessen.)
Stap 5 - Lagen in de tekst aanbrengen (individueel) - 10 minuten
Vraag leerlingen nu eens goed te kijken naar hoe de verschillende kleuren notities zich tot elkaar verhouden. Zijn het tegenstemmen? Vullen ze elkaar aan? Vraag ze om uit de twee overgebleven kleuren flarden tekst over te schrijven - misschien verhouden ze zich tot de eerste tekst als voetnoten, misschien zijn het uitwijdingen. Geef ze tijd om die notities te verwerken, en loop eventueel rond voor ondersteuning. Geef zonodig aan dat het soms heel ingewikkeld is om die tekstjes te maken en dat je beter zagezegd door de oogbaren kunt kijken dan dat je logische verbanden probeert te leggen.
Stap 6 - Plan voor de tekst maken (individueel) - 10 minuten
Als iedereen een aantal van dergelijke tekstjes heeft staan, vraag ze dan te kijken naar hoe die regels zich verhouden tot de oorspronkelijke tekst. Vraag ze een plan te schrijven - op meerdere vellen papier - voor een verwerking in Flash. Elke laag in Flash krijgt een eigen vel papier. Vragen om leerlingen op weg te helpen: • Welke tekst staat op de voorgrond, welke erachter. • Is er sprake van aanklikken of zijn er roll-overs? • Hoeveel verdwijnt er precies? • Komt hetzelfde terug of is er daarna iets veranderd?
Stap 7 - Huiswerk opgeven (klassikaal) - 10 minuten
Vraag leerlingen het plan als huiswerk uit te werken. Bespreek welke punten er nog niet duidelijk zijn. Voeg eventueel een extra lesuur in.
Les 2
Stap 8 - Bespreken, vertonen, bewerken (klassikaal) - een lesuur
Organiseer in het laatste lesuur een uitwisseling van de gemaakte Flashgedichten. Laat in groepjes dan wel klassikaal feedback geven. Geef daarna nog tijd om te herschrijven op grond van de feedback. Laat leerlingen in de laatste 15 minuten een begin maken met een papieren versie van dit gedicht. Geef ze als voorbeeld enkele kopieën van gedichten met meerdere versies uit de bundel van Tonnus Oosterhoff.

Huiswerk: maak de papieren versie af en breng die mee op een af te spreken datum. Wissel nogmaals uit met elkaar op een passend moment.

Stap 9 - Presenteren in de wijkbibliotheek

Zoek naar manieren om de lagen uit te drukken in het voorlezen - met meerdere personen/stemmen bijvoorbeeld. Kies eventueel ondersteunende dan wel contrasterende muziek uit. Oefen.

Presenteer met enkele klassen aan elkaar en aan enkele gasten wat er is gemaakt. Gebruik bij voorkeur een beamer of een digitaal scholbord.

In deze les wordt gebruik gemaakt van:

Mud and Sand van Stan Laurel en Oliver Hardy, op de cd box *Stan Laurel en Oliver Hardy, Shorts, Utopia, The flying Deuces* van www.entertainmentplus.nl

www.poetryinmotion.nl

<http://www.tonnusoosterhoff.nl/>

Poëziebundel met bijbehorende cd-rom *Wij zagen ons in een kleine groep mensen veranderen*, Tonnus Oosterhoff, De Bezige Bij

De website *Poëzie op het scherm* van het Fonds voor de Letteren:

<http://www.fondsvoordeletteren.nl/miniweb.php?mwid=18&menu=411105>

Voorbeeld 3.2 Songteksten

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 3	niveau 3
2. Doelgroep (onderwijsniveau)	3 vmbo kader en 3 havo	
3. Activiteiten	Schrijven van een songtekst met gebruik van (poëzie)vormen en rijm	Luisteren naar muziek met aandacht voor inhoud en vorm van de tekst
4. Schrijfpuls en bronnen	Bestaande songteksten, bij elkaar gedubbelde woorden en informatie over rijm, ritme, metrum	De tekst van een favoriet nummer (in een taal naar keuze) uitschrijven en in het Nederlands vertalen
5. Presentatievorm	Bij voorkeur aansluitend bij muziekles of buitenschoolse muziekactiviteiten: mogelijk kunnen (sommige) teksten ook muzikaal uitgevoerd worden. In een presentatie van werk van enkele klassen in de bibliotheek kan dan gesproken tekst en tekst op muziek gebracht worden	Een eigen (voorlees)versie van de songtekst geven die afwijkt van bestaande uitvoeringen
6. Portfolio	Opname in portfolio van eigen tekst en een beschrijving van muzikale verwerkings- of uitvoeringsmogelijkheden	De originele tekst en de vertaling in portfolio opnemen. Met zo mogelijk twee uitvoeringen/versies waarbij een beargumenteerde voorkeur wordt aangegeven: welke uitvoering past waarom beter bij de tekst
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Klaslokaal; bij muzikaal vervolg muzieklokaal.	
Materialen:	• Tweemaal zoveel dobbelstenen als leerlingen • Informatie over rijm, metrum, poëzievormen (zie 4.4. Dichtvormen)	
Vorbereiding:	• Zoeken van muziek: bijvoorbeeld Nederlandstalige rap, Nederlandstalige rai, ballads, klassieke liederen (bijv. vertalingen in het Nederlands die Jan Rot (www.janrot.nl) maakte van klassieke liederen en die Erik Bindervoet en Robert-Jan Henkes van onder meer. de Beatles en Dylan maakten. • Papieren kopieën van te bespreken teksten. • Afspeelapparatuur. • Enkele saaie teksten over onderwerpen die leerlingen op zich wel interesseren - bijvoorbeeld lange (kranten)artikelen, gekopieerd.	
Totale tijd:	150 minuten	

Lesopbouw:
Les 1
Stap 1 - Introductie (klassikaal) - 15 minuten
Leg het doel van deze lessenreeks uit: kennis en inzicht verwerven in vormen in poëzie, rijm, ritme en het verband daarvan met muziek. Vraag leerlingen naar eigen inzichten daarover. • Welke vormen horen ze als ze muziek luisteren? • Voegt rijm juist wel of juist niet iets toe aan een tekst? Neem de tijd om met elkaar daarover uit te wisselen en zoek een goed moment om over te gaan naar het luisteren naar liederen.
Stap 2 - Luisteren 1 (klassikaal) – 20 minuten
Laat leerlingen naar een klassiek lied luisteren. Laat daarna een Nederlandstalige versie van dat lied horen. Geef van beide versies de tekst. Bespreek met elkaar welk lied mooi of lelijk was en waarom. Bespreek de beide teksten. Welke vormelementen zijn er herkenbaar: rijm, herhaling, ritme? <i>Praktijkvoorbeeld:</i> <i>In een vmbo- klas lazten leerlingen gedichten uit een werkbundel, als inspiratie voor een schrijfles. Een van de teksten in de bundel was De Elfenkoning / Der Erlkönig van Goethe. Dat werd in bijna alle van de negen klassen door een leerling gekozen en voorgelezen. Het drama uit de tekst sprak de leerlingen sterk aan. Een jongen koos juist die tekst voor een rap. Ongetwijfeld was het ook het strakke metrum van de vertaling die hem daar toe bracht. Hij maakte er een krachtige performance van. De dames klasgenoten eindigden boven op de tafels zwaaiend en joelend, de jongens stonden op een afstandje mee te doen.</i> <i>Iets vergelijkbaars gebeurt soms met de tekst van een lied van Volumia, Afscheid. ('Zeg dat je niet hoeft te gaan schat. Dat je aan mij echt genoeg had.') Hoe oud dat nummer ook is, het wordt uit volle borst meegezongen, het wordt stiekem uit werkbundels gescheurd, er worden regels uit gebruikt voor eigen gedichten, het wordt zachtjes achter in de klas gezongen.</i>
Stap 3 - Uitleg (klassikaal) – 15 minuten
Geef leerlingen uitleg over dichtvormen. Behandel rijmschema's: kwatrijnen, terzines, distichons. Ga in op het verband met bollywood (de tweeregelige), blues (de vierregelige), de rai (het 'ik meen'-vrije vers). Behandel de voordelen van rijm: de klank, de noodzaak om iets te vinden dat onverwacht en passend is. Bespreek ook de mogelijke nadelen van rijm: woorden die er alleen maar om de klank staan. Ga in op rijmschema's: het eenvoudige aabbcc rijm en complexere schema's die zorgen voor samenhang in klank maar die minder opzichtig zijn. Zie voor informatie 4.4 Dichtvormen.
Stap 4 - Korte schrijfpdracht (individueel) – 25 minuten
Geef elke leerling twee dobbelstenen en een saai artikel. Vraag ze om te gooien met de dobbelsteen. Het gegooide aantal ogen staat gelijk aan het aantal verder te lopen woorden. Tel vanaf de titel, woord voor woord. Gooi je een drie, dan kies je het derde woord, gooi je een acht, dan kies je het achtste woord. Gooi weer, en tel verder vanaf het woord dat je koos. Blijf gooien en doortellen totdat je 12 woorden bij elkaar gedubbeld hebt. Met die twaalf woorden maken leerlingen twee schrijfpdrachten: 1. Maak met behulp van maximaal vijf erbij gekozen steunwoorden een gedichtachtige tekst die nergens over hoeft te gaan, de woorden mogen in elke gewenste volgorde staan en mogen zo vaak gebruikt als je wilt. 2. Maak op basis van die tekst een vierregelige rijmende tekst, waarbij de eerst en de laatste regel op elkaar rijmen en de tweede en de derde ook. Vertel (nogmaals) dat dit 'omarmend rijm' heet. Geef huiswerk op: leerlingen moeten een niet-Nederlandstalige song kiezen en de tekst meebrengen. Elke taal is goed, mits de leerling die begrijpt.

Les 2
Stap 5 - Lesintroductie (groepjes) – 10 minuten
Vorm groepjes. Zorg dat er in de groepjes leerlingen zitten die de talen van de meegebrachte teksten begrijpen. Vraag leerlingen naar elkaars teksten te kijken. Laat hen zoeken naar structuur, ritme, rijm. En naar verschillen en overeenkomsten daarin tussen de teksten. Geef de opdracht met elkaar te bepalen wat het groepje daarover aan de hele klas rapporteert.
Stap 6 - Introductie Vertalen (groepjes) – 25 minuten
Laat leerlingen de tekst vertalen die ze meebrachten. Dat doen ze in de groepjes. Ze mogen elkaar helpen. Geef aan dat ze eerst een prozavertaling moeten maken en daarna pas gaan schaven: kijken naar ritme, lengte, klank, precieze betekenis. In deze les maken ze een voorlopige versie die ze thuis nog af kunnen maken.
Stap 7 - Uitwisselen (groepjes) - 15 minuten
Laat leerlingen in de groepjes elkaars vertalingen bespreken. Laat ze daarbij gebruik maken van de feedbackvragen uit 4.3. Vraag de reacties van elkaar te noteren en te gebruiken voor revisie van de eigen vertaling. De definitieve versie wordt de volgende les meegebracht.
Stap 8 - Schrijven (Individueel) - 10 minuten
Vraag leerlingen nog eens te kijken naar de gedobbelde woorden en aanzet tot gedichten uit de eerste les. Vraag ze om een tekst te maken die hierop geënt is of op de vertaling die ze maakten of weer iets heel anders mag zijn.
Les 3
Stap 9 - Voorlezen (klassikaal) - 20 minuten
Laat een aantal leerlingen hun vertaling voorlezen. Laat anderen flarden uit de eigen teksten voorlezen. Geef gelegenheid tot feedback en het stellen van vragen en bespreken van lastige elementen.
Stap 10 - Schrijven (individueel) - 20 minuten
Vertel leerlingen dat ze deze les de eigen tekst zullen afronden. Dat mag een tekst zijn die (ook) op muziek past maar dat hoeft niet. Het kan zijn dat ze weten welke muziek er bij de tekst hoort maar ook dat hoeft niet. Hun tekst kan rijmen maar dat hoeft niet, wel moet er een vaste vorm zijn. In elk geval zit er een muzikaal (herhalend) element in. Laat leerlingen individueel aan het werk gaan en loop rond voor ondersteuning en advies.
Stap 11 - Uitwisselen, selecteren (klassikaal) - 30 minuten
Laat leerlingen hun gedichten aan elkaar voorlezen en elkaar feedback geven. Kies gezamenlijk wat er gepresenteerd kan worden, bijvoorbeeld in een bijeenkomst met meerdere klassen in de bibliotheek, en op welke manier dat met elkaar wordt voorbereid.

Voorbeeld 4.1 Winternachten

Voor het internet- en vertaalgedeelte van deze les is gebruik gemaakt van de ervaringen van de School der Poëzie. Gerard Beentjes ontwikkelde voor de School der Poëzie de poëzieles Babel waarin vmbo-leerlingen in een werkbundel gedichten uit de hele wereld tweetalig krijgen aangeboden waarna ze op internet gedichten zoeken om te vertalen.

*Er stonden mensen die wit en zwart aanhadden
 Hun ogen vol en vol met tranen
 Sommigen gingen hard huilen
 Sommigen gingen zichzelf slaan
 Er kwamen mensen uit de bergen met nog meer doden en doden
 Hun ogen vol en vol met tranen
 Het gevoel van mensen werd erger en erger*

Saifullah (gemaakt bij Voorbeeld 4.1 Winternachten)

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s) (zie schema)	niveau 4	niveau 4
2. Doelgroep	VWO 4 en 5 (CKV) (Oorspronkelijk is de les ontwikkeld voor de neveninstroomgroepen: groepen uit de internationale schakelklas die meedraaien in 3-VMBO TL en doorstromen naar 4 VMBO-TL of 4 HV)	
3. Activiteiten	Verkennen van vormen en ideeën in poëzie; leren van professionals middels het vertalen van een gedicht; een eigen gedicht schrijven	Inzicht verwerven in verschillende visies op poëzie; een gedicht van een professional vertalen, goede poëzie op internet kunnen vinden
4. Schrijfpuls en bronnen	Filmfragmenten over poëzie, en een schrijfpuls opdracht ter verkenning van het thema van het festival of presentatie. (Winternachtenthema's waren bijvoorbeeld Helden van de Geest (2006) en Ontdekkingreiziger (2007).)	Schrijversbezoek, internetgedichten
5. Presentatievorm	Een voordracht in school waarbij leerlingen en docenten kandidaten kiezen die hun gedicht voordragen aan onbekend publiek (in bijvoorbeeld een festival als Winternachten)	Oorspronkelijk gedicht (en eigen vertaling) presenteren
6. Portfolio	Het eigen gedicht komt in het portfolio evenals een gedicht van een medeleerling dat op Winternachten is gelezen. Ook maakt de leerling een	Het op internet gekozen oorspronkelijke gedicht en de eigen vertaling daarvan komen in het portfolio. De eigen keuze moet worden verantwoord en er hoort

	beschrijving van wat het eigen gedicht uitdrukt en hoe eraan gewerkt is. In het verslag legt de leerling ook een verband tussen eigen gedicht en professionele poëzie	een toelichting bij het vertaalproces: hoe heb je gewerkt en wat heeft het opgeleverd voor je inzicht het gedicht. Ook een gedicht van de gastdichter opnemen in het portfolio en toelichten (m.b.v. info uit het bezoek)
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	1. Een gastdichter komt op bezoek in school. Samen met die gastdichter bekijken leerlingen korte filmfragmenten – een gedicht met twee verschillende vertalingen; een fragment uit een speelfilm; fragmenten uit twee documentaires. 2. In groepjes bereiden ze een gesprek voor met de gastdichter die de tweede helft van het blok zal voorlezen uit eigen werk en vragen beantwoorden. 3. Leerlingen zoeken op internet naar gedichten in hun eerste of tweede taal (of een vreemde taal) en vertalen er een in het Nederlands. 4. Leerlingen schrijven een eigen gedicht aan de hand van een thema. 5. Leerlingen kiezen twee workshops uit drie – feedback op gedichten, voordragen van gedichten, beeldend vormgeven van gedichten. 6. Tot slot lezen ze voor elkaar hun gedicht voor. Er volgt een selectie wie (op een festival) op een groot podium voor vreemd publiek mag presenteren. Lokalen: 1 en 2 klaslokaal 3 computerlokaal of bibliotheek 5 zaaltje, bibliotheek of elders	
Materialen:	Filmfragmenten op video of dvd: 1. Stevie Smith leest <i>Waving not drowning</i> (Dode dichters Almanak VPRO). Leerlingen krijgen een uitgetypte versie van de vertaling/ondertiteling (Ik zwaaide niet mar verdrong). 2. Fragment uit <i>Dead Poets Society</i> (Peter Weir) waarin de literatuurdocent een romantisch beeld van poëzie neerzet door het laten verscheuren van de inleiding uit het literatuurboek, gevolgd door zijn visie op poëzie. 3. Fragment uit documentaire over <i>The Last Poets</i>; Umar Bin Hassan vertelt dat rap geen excuus is voor slecht rijm en te gemakkelijke beelden. Rap is poëzie en vereist metaforen en goed taalgebruik. (Deze documentaire werd verschillende jaren geleden uitgezonden in 'Laat op de avond' van de VPRO, maar is helaas niet in kopie te bestellen wegens rechten.) Een alternatief kan mogelijk zijn een DVD over Ali B (zie www.uitdeweghijkomteraan.nl) waarin	

	hij raples geeft. 4. Fragment uit <i>Latcho Drom</i>, een documentaire (uitgezonden door CANVAS) over de geografische en historische reis van de zigeunermuziek. Hieruit een fragment uit Spanje: een flamencolied. De toegevoegde waarde van muziek en beeld bij de tekst is hier zeer hoog. De rauwheid en intensiteit van de zang spreekt leerlingen aan. 5. Nogmaals Stevie Smith, dit keer met twee vertalingen: die uit de ondertitel, en een van de hand van Paul Claes uit <i>De tiende muze</i>, Onsterfelijke vrouwenpoëzie (Kritak-Goossens) • Tv en video-/dvd-speler • Woordenboeken in de talen waarvanuit leerlingen zullen gaan vertalen, internetlinks voor online woordenboeken. • Voor de workshopmiddag microfoon op standaard plus versterking
Vorbereiding:	• Regelen bezoek dichter (via bijvoorbeeld Stichting Schrijvers School Samenleving (www.sss.nl)). • Zoeken van een literaire activiteit waar het lesprogramma aan wordt gekoppeld. • Informatie over een thema of programmaonderdelen voor de schrijfles. • Vorbereiding met de dichter: Kies een dichter die een link heeft met het literaire festival of het thema ervan of een dichter die de leerlingen zal aanspreken. Vraag de dichter voor te lezen uit recent werk, iets voor te lezen uit heel vroeg werk, en te vertellen over zijn ontwikkeling als dichter (wanneer liet hij of zij voor het eerst een ander een gedicht lezen, etc.) Vraag ook in te gaan op de functie van poëzie en wat belangrijk is bij het schrijven van gedichten. Zorg voor kopieën van de gedichten die de dichter wil voorlezen. • Eventueel systeembeheerder vragen om pagina met links (werkblad) op het netwerk te zetten zodat alle leerlingen bij opstarten die documenten kunnen openen en gebruiken. • Een programma en docenten (intern of extern) regelen voor de workshopmiddag. • Kaartjes regelen voor de middag/avond van het festival voor leerlingen. • Eventueel persbericht opstellen en versturen over de leerlingenpresentie.
Totale tijd:	Een studielast van 20 lesuren (1000 minuten)
Lesopbouw:	
Stap 1 - Filmfragmenten bekijken; en schrijversbezoek (klassikaal) - 100 minuten	
Introduceer de gastdichter, vertel kort de opbouw van de les (film kijken, vragen beantwoorden, overleg in groepjes, gevolgd door voorlezen van en gesprek met dichter). De gastdichter bekijkt met de leerlingen de filmfragmenten. Na het kijken en invullen van de kijk- en luistervragen gaan leerlingen in groepjes uiteen om vragen aan de gastdichter voor te bereiden. Leerlingen gaan de rest van de les in gesprek met de gastdichter.	

Kijk- en luistervragen:

Video 1: gedicht door Stevie Smith, ingeleid door zichzelf:

- Wat is je bijgebleven van het lezen van het gedicht?
- Wat is je bijgebleven van haar eigen inleiding?

Video 2: fragment uit de speelfilm *Dead Poets Society*

- Welk doel heeft de docent met de les in dit fragment?
- Wat denk je dat de docent wil dat zijn leerlingen leren?

Video 3: Umar Bin Hassan vertelt over poëzie en rap

- Wat vindt deze man belangrijk in gedichten en in rapteksten?
- Wat is jouw mening over wat hij zegt?

Video 4: fragment uit documentaire over zigeunermuziek: een lied

- Wat vind je belangrijk in dit stukje film in a. de muziek, b. de tekst, c. de filmbeelden

Nog eens video 1: gedicht door Stevie Smith, ingeleid door zichzelf:

- Waarover gaat het gedicht, volgens jou?
- Welke van de twee vertalingen vind je mooier? Waarom?

Stap 2 - Gedicht zoeken en vertalen (klassikaal/individueel) - 100 minuten

Vertel leerlingen dat ze gedichten moeten zoeken op internet in hun moedertaal of tweede/vreemde taal. Er zijn zoekhulpen te vinden op elke computer. Licht die toe (zie bijlage bij deze les).

Herhaal dat vertalen altijd keuzes maken is: verwijst naar de twee versies van de vertaling van het gedicht van Stevie Smith. Het maken van een vertaling betekent ook dat ze moeten ontdekken wat de dichter precies zegt en hoe ze in het Nederlands woorden kunnen vinden die zo mooi mogelijk daarbij in de buurt komen.

Vertel dat ze misschien wel een gedicht tegenkomen met Nederlandse vertaling erbij maar dat ze geen toestemming hebben om die vertaling van dat gedicht te gebruiken of over te nemen. Het gebruiken van een bestaande vertaling is goed controleerbaar door een stukje regel tussen aanhalingstekens in te typen ("ik zwaaide niet") in een zoekmachine. Toegestaan is vertalingen in andere talen als hulp te gebruiken.

Vertel leerlingen waar woordenboeken te vinden zijn. Geef de tip dat zelfs als ze een woord kennen het soms verstandig is een woord nog even op andere betekenissen in een woordenboek na te kijken.

Zoektips bij zoeken op internet:

- Zorg dat je alles precies goed schrijft
- Probeer of er een andere spelling mogelijk is
- Gebruik je rechtermuisknop: een keer klikken; daarna klikken op 'Open in nieuwe pagina'. Je gaat dan naar een nieuwe pagina zonder dat de oude verdwijnt
- Type in Google: 'keyboard' en de taal die je wilt gebruiken, bijvoorbeeld Chinees. Je krijgt dan een toetsenbord op je beeldscherm waarmee je andere schriften kunt gebruiken.

Geef leerlingen maximaal 30 minuten om op internet rond te kijken. Daarna beginnen ze aan vertaalwerk.

Huiswerk:

Het oorspronkelijke gedicht en het vertaalde gedicht bij elkaar op een A4 zetten en printen. In een lesverslag de eigen keuze verantwoorden en een toelichting schrijven bij het vertaalproces: hoe heb je gewerkt, en wat heeft het veranderd en/of opgeleverd in het inzicht in en de (lees)ervaring van het gedicht.

Stap 3 - Schrijfles (klassikaal/individueel) - 100 minuten

Vertel de leerlingen over het festival of literair programma. Neem een daaraan gerelateerd thema als uitgangspunt. Geef een schrijfles in de trant van Voorbeeld 2.3 Multiculturele samenleving of Voorbeeld 4.1 4 en 5 mei.

Een andere mogelijke schrijfo opdracht is gebaseerd op de metafoor van een trein. Zoals een trein op diverse momenten van de dag en week en op verschillende plekken op de wereld in meerdere of mindere mate 'vol' kan zijn, zo kan stap voor stap een zin steeds voller en overvol raken. Elk treinbeeld hieronder correspondeert met een nieuwe regel. Er wordt nooit een woord geschrapt; er komen alleen maar woorden bij. Geef voor elke nieuwe versie van de zin kort de tijd om het denken en overwegen te remmen. Het beeld van de trein kan leerlingen helpen om de opdracht 'voor zich te zien'.

1. Een trein in de late nacht, de eerste van de nieuwe dag die rijdt. Daarin zit de machinist, een conducteur, meubilair en een enkele passagier. Het is overzichtelijk en het is wat het is.
voorbeeldzin: Ik stap op mijn fiets.
2. Een trein, zo rond half zeven, nog steeds leeg maar er zijn al wat meer passagiers aanwezig.
voorbeeldzin: Ik stap net wakker op mijn krakende fiets
3. Tegen kwart over zeven zijn er toch echt meer mensen in de trein. Wel heeft alles nog steeds keurig een plek. Maar leeg is het niet meer.
voorbeeldzin: Ik stap net wakker na een te korte nacht op mijn krakende fiets die ik eigenlijk naar de fietsenmaker moet brengen.
4. De laatste trein net voor de ochtendspits. Vol, maar passen doet het nog wel.
voorbeeldzin: Ik stap net wakker met een ongewassen gezicht na een te korte en zeer onrustige nacht met benen zwaar van moeheid op mijn krakende piepende fiets die ik eigenlijk morgen wel naar de fietsenmaker zou moeten brengen maar dan is hij dicht.
5. De trein in de ochtendspits waar lang niet alles en iedereen meer echt een plek kan vinden: de regel gaat dus ook ontsporen.
voorbeeldzin: Ik stap eigenlijk nog net niet wakker met een ongewassen gezicht en wilde haren na een veel te korte slapeloze en onrustige nacht vol lawaai op mijn oude krakende fiets die ooit van mijn moeder was en die ik eigenlijk morgen of liever nog vandaag naar de fietsenmaker zou moeten brengen maar dan is hij dicht want hij is failliet gegaan recentelijk en verhuisde hij
6. De trein midden in de ochtendspits in de Randstad terwijl de vorige trein is uitgevallen. Dus de ontsporingen in de regel nemen toe want die is vele malen te vol.
Voorbeeldzin: Ik verlangend naar het einde van de dag die nu nog maar net is begonnen stap eigenlijk nog net niet wakker en met een ongewassen gezicht en wilde haren na een veel te korte slapeloze en onrustige nacht waarin ik lag te woelen en te vloeken vanwege vol lawaai op mijn veel te kleine oude piepende krakende knalgele fiets die ooit van mijn al lang overleden moeder was en die ik hoogstnoodzakelijk eigenlijk morgen of liever nog vandaag naar de grijsharige vrouwelijke fietsenmaker zou moeten gaan brengen piepend en krakend en wel maar dan is hij dicht want hij is failliet gegaan recentelijk en gisteren verhuisde hij en misschien is dat maar beter ook want hij maakte mijn fiets altijd weer een beetje meer kapot.

7. En de laatste trein zou kunnen zijn, een trein vol pelgrims, in (bijvoorbeeld) India, waar de mensen ook aan alle kanten buiten de trein hangen, staan, en in een grote bult op het dak liggen.

Het aantal stappen in het volschrijven van de regels is afhankelijk van hoe zuinig dan wel overdadig leerlingen er in slagen beelden tussen te voegen. Vraag nadrukkelijk alles woord voor woord opnieuw te schrijven/typen omdat het overschrijven een deel van het proces is waardoor het hoofd in staat is steeds nieuwe beelden te bedenken om tussen te voegen.

Leerlingen kunnen heel goed met elkaar bespreken hoe de 'volste zin' met een klein beetje bewerking een gedicht wordt - regelafbrekingen, wat schrappen en schaven spannend en betekenisvol waren. Als er propvolle zinnen staan (zoals in bovenstaand voorbeeld) is het een goede tip om mooie stukjes te laten onderstrepen. Die onderstreepte fragmenten zijn dan start voor een gedicht.

Variant: Laat leerlingen een kort stukje kiezen uit de meest volle zin, en vraag ze hetzelfde proces nogmaals te doorlopen. Ze raken verder weg van de oorspronkelijke beginzin, en soms betekent dat dat er bijzonder interessante gedichten kunnen ontstaan.

Geef leerlingen de lijst feedbackvragen of een selectie eruit (zie bijlage 4.3) als hulpmiddel. Laat voordat een leerling gaat voorlezen twee aandachtspunten kiezen die in de feedback gebruikt worden. Bij elk gedicht worden opnieuw feedbackpunten gekozen.

Vraag elk groepje verslag te doen aan de hele klas over wat ze hebben ontdekt over feedback op gedichten geven aan elkaar.

Stap 4 - Workshopmiddag (wisselende groepen) - 4 klokuren

Laat leerlingen twee van de drie workshops kiezen. De workshops zijn:

- Feedback op de gedichten (en eventueel de vertaalde gedichten) liefst door een dichter.
- Voordrachtsworkshop door een theaterdocent.
- Vormgeven van gedicht door een grafisch docent.

De workshops duren 5 kwartier met een pauze van een kwartier. Ook na de tweede ronde volgt er een kleine pauze waarin de ruimte wordt omgebouwd tot een podiumachtige setting: microfoon op standaard, versterker, stoelen. Leerlingen gaan dan elkaar de gedichten voorlezen. Na het voorlezen kiezen leerlingen drie gedichten om naar het festival af te vaardigen. Eerst kunnen leerlingen kandidaten voordragen daarna wordt er gestemd. Ook de docenten en workshopleiders kiezen drie favorieten. Die keuzes gecombineerd, leiden tot een afvaardiging van drie dichters. Bij grote verschillen ligt de uiteindelijke beslissing bij de docenten.

Bij de Johan de Witt Scholengroep wordt de workshopmiddag feestelijk vormgegeven. Om te beginnen is de locatie bijzonder: de Vrije Academie – een werkplaats voor beeldend kunstenaars in de binnenstad, dichtbij de school en dichtbij het theater waar Winternachten plaatsvindt. De Vrije Academie laat Marokkaanse beeldend kunstenaars uit haar gelederen een maaltijd maken voor de leerlingen. De maaltijd wordt geserveerd na de voordracht. Daarna vertrekken leerlingen naar het theater.

Stap 5 - Afsluiting op festival

Alle leerlingen bezoeken het festival. 3-5 leerlingen dragen werk voor. Uit de praktijk van de Johan de Witt Scholengroep:

In 2005 begeleidde dichter Alfred Schaffer twee leerlingen op het podium. Dit gebeurde in een klein en terughoudend aangekondigd programmaonderdeel van het festival. Schaffer introduceerde elk van hen op het podium en vroeg ze hun gedicht te lezen. Daarna interviewde hij hen op het podium en vroeg ze wat frases of woorden toe te lichten. Tot slot nodigde hij de

leerling uit tot een tweede lezing van het gedicht. Dit zorgde voor een verbetering van het gedicht de tweede keer. Daarna nodigde hij de volgende leerling op het podium. In feite is dit de vorm van een masterclass.

In 2006 kozen Winternachten, Johan de Witt Scholengroep en Huis van Gedichten voor een slam, verzorgd door de Woorddansers. Voor deze slam werden een eigen ruimte en een echte plek in het programma ingeruimd. Voorafgaand aan het programma deelden leerlingen flyers uit om de aandacht op de slam te vestigen. Er waren meer leerlingdichters die optraden. De leerlingentredens trokken veel aandacht, vielen uitermate in de smaak bij het publiek en trokken media-aandacht.

Toch gingen we in 2007 weer terug naar een intiemere vorm van presentatie – een combinatie eigenlijk uit beide voorafgaande jaren:

- Een duidelijke tijd en een eigen locatie in het programma.
- Een ruim aantal voorlezende leerlingen.

Maar er is geen spektakel om de optredens heen: we vertrouwen op de kracht en de zeggingskracht van de leerlingen. Er zijn leerlingen, er is een podium en een context. Er is publiek, want er zijn medeleerlingen. En we vertrouwen er op dat er voldoende nieuwsgierigheid is naar wat jongeren te vertellen hebben.

(bijlage bij dit voorbeeld: berichten uit de pers)

Werkblad (bij Voorbeeld 4.1 Winternachten)

Sites met poëzie

1. <http://www.poetry.nl/>
met een route naar gedichten in vele talen, uit vele landen, bijvoorbeeld: Colombia, Marokko, Kroatië, Zimbabwe
2. <http://www4.geometry.net/authors/>
met namen van schrijvers en dichters uit vele (Engelstalige) landen
3. <http://www.sierra-leone.org/poetry.html>
met webadressen van dichters uit Sierra Leone
4. <http://www.lingshidao.net/waiwen/>
een Chinese website met gedichten van dichters uit vele landen en talen
5. <http://www.beribihar.com/>
website van een Nederlands/Koerdische dichter
6. <http://www.kurdishlibrary.org/>
website met Koerdische bibliotheek
7. <http://www.suaramerdeka.com/harian/0403/17/nas14.htm>
website met een krantenartikel over onder meer een Indonesisch dichter en een beeldend kunstenaar
8. www.winternachten.nl
kijk bij de deelnemers – elk jaar nodigen ze Indonesische, Surinaamse, Antilliaanse en Zuid-Afrikaanse schrijvers uit
9. <http://www.casadepoesiasilva.com/aurelioarturo.htm>
website met Spaanstalige poëzie
10. www.isck.nl
website – opgezet door Nederlands/Perzisch dichter Amir Afrasiabi – met veel gedichten/dichters in Farsi
11. http://www.siir.gen.tr/siir/orhan_veli/
website met werk van dichter Orhan Veli, koppelingen naar andere Turkse dichters
12. <http://www.liternet.bg/>
website met koppelingen naar Bulgaarse dichter en schrijvers
13. <http://www.franceweb.fr/poesie/brh2.htm>
Franstalige website met wereldpoëzie
14. <http://india.poetryinternational.org/cwolk/view/23266>
links naar o.m. de Indiase dichter Kedarnath Singh, Malika Amar Sheikh en Manya Joshi
15. <http://anvitathapliyal.blogspot.com/2005/11/kedarnath-singh.html>
Indiase poëzie

16. <http://www.nopapers.nl/km/lit/aut/poez/0/poez0032.html>
Link naar poëzie van Celestine Raalte in Nederlands en Sranan Tongo
17. <http://www.russischepoezie.nl/favorieten.html>
18. http://www.geocities.com/marxist_lb/index2.htm
website met 200 dichters uit alle werelddelen, in eigen taal, en met vertaling
19. http://www.geocities.com/marxist_lb/index11.htm
Internationale poëzielinks
20. <http://www.lyrikline.org>
Duitse website, 3500 gedichten van 350 dichters uit 39 talen, met vertalingen en voordrachten.

Helemaal de bom op Winternachten

De eerste avond van het festival Winternachten in Den Haag was veelzijdig en kende een muzikaal hoogtepunt met Antilliaanse muziek.

DOOR WARD WIJNDELTS
DEN HAAG, 21 JAN. Het applaus voor haar is nog bezig als Kadiatou Diallo het podium afstapt en richting de uitgang van de zaal loopt. Diallo, een achttienjarige scholier van het Johan de Witt College in Den Haag, heeft zojuist de scholieren dichtwedstrijd van het festival Winternachten gewonnen met het gedicht 'Eigen gedicht'.

Het Haagse Theater aan het Spui was gisteravond podium voor het internationale literatuurfestival Winternachten. De elfde editie heeft als thema 'Helden van de

geest'. En dat is Diallo ook, met haar gedicht, waarin ze haar afhankelijkheid van 'invloedrijke mensen' aan de kaak stelt. 'Ben ik afhankelijk? / Jawel. / Heb ik er voor gekozen afhankelijk te zijn van invloedrijke mensen? / Nee, nee.' Wie die invloedrijke mensen zijn? 'Dat is persoonlijk, privé.' En na een korte stilte: 'Ik bedoel minister Verdonk.'

Poetryslammer Jeroen Naaktgeboren, presentator van de dichtwedstrijd en de helft van het duo Woorddansers, loopt op Diallo af. Hij slaat met zijn vuist op zijn borst en zegt: 'Je was helemaal de bom, vanavond. Echt respect.' Even later - Diallo is inmiddels naar huis - licht Naaktgeboren de situatie toe: 'Over een maand wordt Diallo waarschijnlijk uitgezet, terwijl ze net perfect Nederlands heeft geleerd.'

De opening van Winternacht 1,

eerder die avond, was licht theater: dankzij een forse duw van een technicus werd Breyten Breytenbach, gezeten op een grote schommel, de zaal in gezwaaid. Het duurde tot halverwege zijn openingsrede - een handleiding voor de onafhankelijke geest - voordat hij was uitgezwaaid. De strekking van zijn betoog was toen al lang duidelijk: onze wereld is er een van 'kapitalistische uitbuiting waarmee de armen aan de vooruitgang worden gemaaid'.

Het gesprek na afloop van de rede, waar naast Breytenbach en moderator Michaël Zeeman ook schrijvers Marja Brouwers en Herman Franke aanzaten, had moeten gaan over de verhouding tussen literatuur en werkelijkheid, maar werd al gauw een one-man-show van Brouwers. Opvallend daarin was haar volstrekt absurde standpunt dat de mens niet méér weet

dan vroeger, sterker nog, dat 'meer weten onbelangrijk is, dat het maar feitjes zijn'.

Een hoogtepunt van de eerste avond van Winternachten was het optreden van het kwartet Konjuntio Antyano, samen met schrijver Jan Brokken. Brokken, die onlangs het boek *Waarom elf Antillianen knielden voor het hart van Chopin* publiceerde, gaf korte inleidingen bij enkele Antilliaanse muziekstukken, die vervolgens tot groot genoegen van het publiek ten gehore werden gebracht. Het is evident dat Brokken en het kwartet, onder leiding van Randal Corsen, binnenkort op tournee door Nederland moeten gaan.

Winternachten duurt t/m zondag 22 januari. Vanavond met onder meer: Gerit Konrij, schrijver Nig Mhlongo en zangeres Merietza Haakmat. Info: www.winternachten.nl

Voorbeeld 4.2 4 en 5 mei

*zij gedwongen om alles achter te laten vanwege iets dat zo bestemd blijkt te zijn
er was trouwens niets bruikbaars meer over
dus liep ze met gebogen hoofd weg
de laatste stukjes hoop die ze denkt te vinden zijn in haar nieuwe land
ze probeert op te staan en te doen wat ze altijd wou
haar eigen mening hardop durven te zeggen
haar eigen toekomst te kunnen bepalen
te doen en gaan waar ze maar wil*

Zohra Alawi (gemaakt bij Voorbeeld 4.2 4 en 5 mei)

	Poëzie schrijven	Poëzie lezen
1. Niveau(s)	niveau 3	niveau 4
2. Doelgroep	bovenbouw havo/vwo (selectie van 10 tot 12 leerlingen uit diverse klassen)	
3. Activiteiten	Een gedicht schrijven voor 4 mei dodenherdenking en/of 5 mei bevrijdingsdag	Oefenen met voordracht zodat eigen gedicht krachtig verwoord kan worden bij dodenherdenking en/of viering bevrijdingsdag in Ridderzaal of elders.
4. Schrijfpuls en bronnen	Uit eigen herinnering, voorstellingsvermogen en gedachten.	Gedichten over oorlog, dodenherdenking en bevrijding van professionals (zie hieronder) en van leeftijdsgenoten.
5. Presentatievorm	Hardop lezen voor elkaar; een kleine selectie leest op 5 mei in de Ridderzaal of bij een lokale gelegenheid.	Hardop voorlezen aan elkaar.
6. Portfolio	Eigen gedicht en een favoriet van workshopgenoot in portfolio	Een gedicht kiezen voor in portfolio
7. Opzet les(sen)/Didactische werkvormen:		
Plaats (en inrichting)	Een klaslokaal met tafels in carré, geen docent voor de klas, maar docent in de kring aan tafel.	
Materialen:	Gedichten, pen, papier	
Vorbereiding:	Noteer diverse sleutelbegrippen bij de thema's bevrijding, vrijheid, herdenken. Dat kan ook begrippen betreffen rondom macht, onmacht, onderdrukking, uitdrukingsvrijheid. Selecteer gedichten van professionals, en enkele leerlingengedichten uit eerdere workshops of uit bundels met werk van leerlingen, zoals Doe Maar Dicht Maar-bundels en Gouden Flitsboekjes (zie bijlage 3 Dichtbundels).	

	Kopieer gedichtenset voor leerlingen.
Totale tijd:	180 minuten inclusief pauzes
Lesopbouw:	
Stap 1 - Introductie (groep) - 20 minuten	
Licht het doel en de duur van de les/workshop toe: praten over dodenherdenking en bevrijdingsdag en schrijven van gedichten naar aanleiding daarvan. Het uiteindelijke doel is het voorlezen van enkele gedichten in de Ridderzaal op 5 mei (of elders). Bespreek doel en waarde van dodenherdenking: • Wat denken leerlingen daarover? • Waarom zou je dat wel of juist niet doen? • Is het emotioneel geladen of meer ceremonieel of misschien politiek? Doe hetzelfde voor de viering van bevrijdingsdag. Vul eventueel de verzameling steekwoorden aan met begrippen uit dit groepsgesprek.	
Stap 2 - Gedichten voorlezen (groep) - 30 minuten	
Laat leerlingen de selectie gedichten die ze kregen, bekijken en er om de beurt uit voorlezen. Moedig ze aan te proberen met elkaar te doorgronden wat er staat en waarom dat er zo staat. Bijvoorbeeld: In het gedicht van Vroman zitten heel intense beelden. Als je goed leest wat hij beschrijft: wat zie je dan voor je? Laat leerlingen met elkaar ook naar vormtechnische aspecten kijken: de klanken in het gedicht; de herhalingen. De leerlingen hoeven het niet eens te worden. Het gaat er om dat ze scherp en bewust kijken naar wat er staat en hoe dat er staat.	
Stap 3 - Materiaal verzamelen (individueel) - 20 minuten	
Vraag leerlingen van de in de voorbereiding aangelegde verzameling steekwoorden definities in eigen woorden op te schrijven. Stel aanvullende vragen zoals: • Wat vind jij van de stelling 'je gedachten zijn vrij'? • Zijn er momenten waarop je niet mag zeggen wat je over iets denkt of voelt? • Schrijf vijf dingen op die je zou kunnen doen als je je onvrij voelt. Geef leerlingen steeds ruim de tijd om antwoorden op te schrijven (Benadruk: dit is geen toetsing! Het zijn gedachten, overwegingen die per persoon kunnen verschillen.) Wanneer het thema van vele kanten verkend is, is het tijd voor de volgende stap.	
Stap 4 - Schrijven (individueel) - 30 minuten	
Vraag leerlingen terug te lezen wat ze bij alle vragen noteerden. Bedoeling is dat ze al lezende flarden van zinnen en losse woorden onderstrepen of met een highlighter markeren. Vertel nog niet wat het doel is en benadruk dat dit zonder een al te kritische beoordeling moet gebeuren. Vraag minimaal vijf onderstrepingen te doen. Als er iemand is die bijna alles onderstreept, laat die persoon in een tweede ronde binnen het onderstreepte alsnog kiezen. Laat leerlingen de geselecteerde stukken tekst op een nieuw vel overschrijven. De opdracht is vervolgens om met die selectie een voorlopige versie van een gedicht te schrijven. Begeleid leerlingen individueel bij vaststellen van de volgorde en opsporen van stukken die nog aangevuld moeten worden.	
Stap 5 - Feedback (groep) - 45 minuten	
Laat leerlingen ieder hun gedicht voorlezen. Houd na elk gedicht een bespreking. Stel kwesties aan de orde als: • Wat is het mooiste/indrukwekkendste/meest verrassende stukje van het gedicht? • Raak je ergens de aandacht kwijt? Zo ja: hoe komt dat? • Roept het ergens weerstand/boosheid/oneens zijn op: hoe komt dat? Is dat dan kracht of zwakte van het gedicht?	

• Geeft het gedicht ruimte voor eigen invulling/beelden gedachten of staat er precies wat je moet vinden en voelen en denken? • Zijn er plekken waar je denkt dat er geschrapt zou kunnen worden? Wat? • Zijn er plekken waar iets anders/mooier/helderder/met meer suggestie zou kunnen? Vraag de leerling die feedback ontvangt vooral goed te luisteren, notities te maken en zich niet te verdedigen. Leg uit dat je er vooral je voordeel kunt doen met zo'n uitgebreide besprekronde. Je neemt de notities mee naar huis en kunt ze gebruiken om een nieuwe versie van het gedicht te maken. Je kunt helemaal zelf bepalen of je ze opvolgt of niet.
Stap 6 - Afronding (groep) - 10 minuten Geef als huiswerk op om op basis van de feedback en een eigen frisse blik een definitieve versie van het gedicht te maken en die in te leveren. Vraag de leerlingen welke gedichten wat hen betreft de voorkeur hebben voor de voordracht in de Ridderzaal of elders. Leg uit hoe de rest van de selectieprocedure in zijn werk gaat.
Gedichten bij de les van professionals Leo Vroman - Vrede, Uit: Poëzie is een daad van bevestiging, Manteau Remco Campert Niet te geloven, Onder andere te horen en te zien op www.dichtvorm.nl, de reeks Klassiekers Ankie Peypers Voor mijn Chileense vriend, voor onze vrienden, Uit: Dichters en Dichtkunst uit Europa, 1950-1980, Leuvense Schrijversactie. Bommen, Paul Rodenko, Uit: Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie, Meulenhoff/Kritak Oorlog, Willem Wilmink, Uit: Kinderen Natuurlijk Toegelaten, Uitgeverij DiVers

4.2 Landelijke poëzieprojecten

De Poëzieparaplu, een initiatief van Stichting Lezen, is het landelijke samenwerkingsverband van culturele instellingen die zich structureel bezighouden met kwalitatief hoogstaande poëzieprojecten voor het onderwijs. Doel van het samenwerkingsverband is informatiebundeling, informatie-uitwisseling, netwerkvorming en beleidsadvisering.

Voor het voortgezet onderwijs zijn Doe Maar Dicht Maar en School der Poëzie de bekendste leden. Aan hun aanbod wordt hieronder uitgebreid aandacht besteed. In 3.3. komen in de signaleringen ook andere leden van de Poëzieparaplu aan bod, zoals Poetry International, Stichting Autoped, Stichting Il Luster, Stichting Wintertuin.

4.2.1 Doe Maar Dicht Maar

Landelijke dichtwedstrijd, bundel en festival

Doe Maar Dicht Maar organiseert jaarlijks een landelijke dichtwedstrijd voor jongeren van 12 t/m 18 jaar, voor alle typen voortgezet onderwijs. Jongeren kunnen daarvoor maximaal drie zelfgeschreven gedichten inzenden. Jaarlijks worden er vele duizenden gedichten ingezonden, die worden beoordeeld door een vakjury en een jongerenjury. De honderd mooiste gedichten komen in een dichtbundel, de tien winnaars treden op tijdens het Doe Maar Dicht Maar Poëziefestival in de Oosterpoort in Groningen. Meedoen aan de wedstrijd is een laagdrempelige culturele activiteit. Voor de bovenbouw is een bezoek aan de slotmanifestatie van Doe Maar Dicht Maar een zinvolle CKV-activiteit.

Vakoverstijgend lesmateriaal

Doe Maar Dicht Maar ontwikkelt al vele jaren lesmateriaal dat vakoverstijgend is én geschikt is voor projectmatig of thematisch werken. Stapsgewijs leren leerlingen gedichten schrijven. Dat lukt meestal al in een lesuur. Op sommige scholen worden met dit lesmateriaal de vakken Nederlands en tekenen of drama gecombineerd. Andere vakken kunnen uiteraard ook een rol spelen. Eigenlijk bepaalt het thema welke vakken voor de gelegenheid het beste kunnen worden samengevoegd.

Activerende didactiek

De Doe Maar Dicht Maar-lessen zijn leerlinggericht en doen een sterk beroep op de eigen ervaring van de leerling. Ook zijn de lessen sterk gericht op actief en zelfstandig leren: leerlingen leren door te doen, ze schrijven hun eigen gedicht. Hiermee is het lesmateriaal zeer geschikt om te experimenteren in het kader van de nieuwe onderbouw.

Masterclasses

Doe Maar Dicht Maar organiseert ook masterclasses voor jongeren en workshops op maat, op school of daarbuiten. Ook hier kunnen dwarsverbanden gelegd worden tussen poëzie en andere vormen van beeldende kunst.

4 mei

Daarnaast organiseert de stichting Dichter bij 4 mei, waarvan de winnaar op 4 mei zijn/haar gedicht mag voorlezen tijdens de Nationale Herdenking op De Dam.

Gedichtendag

Doe Maar Dicht Maar werkt samen met bibliotheken aan projecten voor Gedichtendag (zie www.compactdicht.nl) en met andere poëzieorganisaties om talentvolle jongeren kansen en mogelijkheden te bieden.

Zie voor meer informatie www.doemaardichtmaar.nl

- Een lespakket van 5 lessen met uitgebreide docentenhandleiding is te bestellen voor € 15
- Via de website kunt u gratis een aantal lessen downloaden.
- De dichtbundel Doe Maar Dicht Maar 2006 kost € 13 en is te koop bij de boekhandel of te bestellen bij Doe Maar Dicht Maar
- Oudere edities van lesmateriaal en bundel zijn goedkoper; ze zijn te bestellen via de website.

Doe Maar Dicht Maar
Postbus 41015
9701 CA Groningen
050-3138433
poezie@doemaardichtmaar.nl

4.2.2 School der Poëzie

School der Poëzie ontwikkelt projecten en lesmethodes om leerlingen op een plezierige manier in aanraking te brengen met poëzie. School der Poëzie levert maatwerk dat wil zeggen dat in overleg en in samenwerking met instellingen projecten worden ontwikkeld, zowel voor het primair als het voortgezet onderwijs. School der Poëzie werkt meestal met gespecialiseerde poëziedocenten die op school in de klas poëzielessen verzorgen. Veel projecten monden uit in een professionele presentatie in een theater, de PoëzieRevue, of worden afgesloten met een speciaal programma op locatie. Daarnaast stimuleert SdP leerlingen om zich verder te ontwikkelen in het schrijven en lezen van poëzie (talentontwikkeling) door vervolgprojecten en workshops aan te bieden en maakt SdP gebruik van nieuwe media met bijvoorbeeld de poëzie-internetdokter. Er wordt ook vaak samengewerkt met kunstenaars uit andere disciplines.

SdP heeft een aanbod voor alle leerjaren. Daarbij is het uitgangspunt de natuurlijke ontwikkeling die iedere leerling in een bepaald jaar (en daarmee leeftijdsfase) doormaakt. Zo zijn er projecten voor het primair onderwijs waarbij alle leerlingen van een school gedurende een periode met poëzie werken, meestal vanuit een bepaald thema. Met de allerkleinsten wordt gewerkt met rijmpjes en klankgedichten, bij de oudsten staat de relatie met de ander centraal en komt zoeken naar de eigen identiteit aan bod.

In het voortgezet onderwijs biedt SdP projecten waarin kinderen in de brugklas vanuit hun eigen ervaringen werken en een gedicht over 'een herinnering die in hen woont' schrijven en deze beeldend vormgeven.

In de tweede klas krijgen deze leerlingen een volgend project waarin ze op basis van beeldmateriaal (foto's, schilderijen, plaatjes) en gedichten poëzie schrijven. Associëren wordt geoefend en leerlingen maken kennis met gedichten in uiteenlopende stijlen over sterk verschillende onderwerpen.

In de derde klas zijn er verschillende vervolgprojecten mogelijk. Op scholen met veel leerlingen met diverse culturele achtergronden spreekt het project Babel aan (zie beschrijvingen van SdP-projecten hierna). Andere projecten voor derdejaars zijn bijvoorbeeld locatieprojecten. De leerling bezoekt een tentoonstelling en schrijft ter plaatse een gedicht. Zo ontstaat er een combinatie van poëzie en beeldende kunst. Ook wordt vaak een bezoek van een dichter in de klas georganiseerd, voorbereid door SdP, waarbij de leerlingen met de dichter spreken over zijn of haar werk.

In het vierde jaar biedt SdP projecten aan waarin de leerlingen kunnen reflecteren op de hen omringende wereld. Er zijn projecten waarbij de leerlingen schrijven over de stad of het dorp waar ze wonen, de natuur om hen heen. Ook kunnen ze reageren op gedichten en raps of spoken word waarin op de maatschappij wordt gereageerd. Voor havo- en vwo-leerlingen zijn er aanvullende mogelijkheden bijvoorbeeld om in het vijfde jaar mee te doen aan debatten over poëzie (zie hierna). Zesdejaars kunnen meedoen aan poëziewedstrijden en workshops waarbij

ze bijvoorbeeld songteksten analyseren en zelf schrijven of vanuit specifieke opdrachten gedichten schrijven waarin ze het geleerde uit de afgelopen jaren kunnen toepassen. De leerlijn is zo opgebouwd dat verschillende aspecten van het schrijven en lezen van poëzie aan bod komen. Wanneer een school in elk jaar een poëzieactiviteit wil aanbieden, krijgt de leerling de kans zich telkens verder te ontwikkelen en ontstaat er verdieping. Gemiddeld ontvangt een leerling drie tot vier uren poëzieles per jaar. SdP biedt leerlingen professionele poëzie aan en beperkt zich niet tot gedichten die voor jongeren zijn geschreven. De schrijfopdrachten zijn gedetailleerd en stapsgewijs. Ze zijn geschikt voor zowel taalvaardige als taalzwakke leerlingen.

Aan de hand van de theaterprogramma's en de locatieprojecten ontwikkelen de leerlingen ook andere vaardigheden zoals het voordragen van gedichten, samenwerken met anderen, respectvol luisteren en het presenteren van eigen werk in het openbaar. Daarnaast maken ze kennis met diverse kunstuitingen en kunstinstellingen. Ze bezoeken theaters en musea. SdP maakt gebruik van poëzie, muziek, fotografie, beeldende kunst, dans en beweging en film als inspiratiebronnen.

Meer informatie: www.schoolderpoezie.nl

Onderbouw en bovenbouw vmbo

PoezieRevue

Discipline: poëzie en diverse theaterdisciplines

Deelname: 5 tot 8 klassen tegelijk.

Plaats van uitvoering: op school en in een theater in de stad

Vorbereiding en verwerking:

* Nederlands: 1 blokuur en 1 lesuur (gastles poëzie)

* Voordracht: 1 lesuur

* PoëzieRevue in een theater: 1,5 uur

Leerlingen lezen gedichten uit verschillende werkbundels en schrijven zelf aan de hand van stapsgewijze opdrachten gedichten. Deze lessen worden door een gastdocent poëzie (van School der Poëzie) op school gegeven. Naast lezen en schrijven wordt er ook aandacht gegeven aan voordracht. Het project wordt afgesloten door een professioneel theaterprogramma, de 'PoëzieRevue', met optredens van dichters, (break)dancers, musici, een actrice en presentator/ rapper waarin rond de 35/40 leerlingen hun gedicht voordragen. De PoëzieRevue vormt een feestelijke afsluiting in een lokaal theater. In de PoëzieRevue reikt een jury bestaande uit deskundigen prijzen uit voor de beste gedichten.

BABEL

Discipline: internationale poëzie

Deelname: onbeperkt aantal klassen tegelijk.

Plaats van uitvoering: op school

Vorbereiding en verwerking:

* Nederlands: 1 blokuur en 1 lesuur (gastles poëzie) of meer

* Voordracht: 1,5 uur

* Bundelpresentatie: 1,5 uur

SdP heeft een werkbundel samengesteld met gedichten uit alle belangrijke taalgroepen van mensen die in Nederland wonen. Daarnaast is er een pakket ontwikkeld waarmee leerlingen op internet kunnen zoeken naar gedichten die zijn geschreven en gepubliceerd in hun (niet Nederlandse) moedertaal. Daarbij is ook rekening gehouden met talen waarvoor geen schrift bestaat. Leerlingen lezen en bespreken gedichten uit de bundel en worden gestimuleerd thuis, op internet en in boeken, kranten en tijdschriften gedichten te zoeken die hen aanspreken in

een niet-Nederlandse taal. Ook de klank van de verschillende talen speelt een belangrijke rol. Er worden veel gedichten in veel 'vreemde' talen voorgelezen. De leerlingen gaan de door hen gekozen gedichten vertalen in het Nederlands en vormgeven op de computer. De gedichten worden in klassenverband uitgewisseld.

De verwerking kan bestaan uit het samenstellen van kleine bundels per klas, het publiceren op internet of in de schoolkrant van de gevonden, gekozen gedichten.

Onderbouw vmbo/havo/vwo

Landkoffers

(in samenwerking met Vizier en de Openbare Bibliotheek Amsterdam)

Discipline: beeldende kunst/poëzie/theater

Deelname: 5 tot 8 klassen tegelijk.

Plaats van uitvoering: op school en in een theater in de stad

Vorbereiding en verwerking:

- * Nederlands: 1 blokuur en 1 lesuur (gastles poëzie) of individuele begeleiding door poëziedocent

- * Techniek: 1 of 2 lesuren

- * Beeldende vorming: 6 à 20 lesuren

- * PoëzieRevue in een theater: 1,5 uur

Leerlingen schrijven bij het vak Nederlands een gedicht met als onderwerp 'een herinnering die in mij woont'. Deze les wordt door een gastdocent poëzie op school gegeven. Met hun gedicht gaan de leerlingen daarna aan de slag om hun eigen 'landkoffer' te maken: ze timmeren een houten koffertje, waarin ze hun gedicht beeldend driedimensionaal vormgeven. Een muzikaal omlijste PoëzieRevue waarin een aantal leerlingen hun gedicht voordragen, vormt een feestelijke afsluiting in een Amsterdams theater. In deze PoëzieRevue zal een deskundige jury prijzen uitreiken voor de beste gedichten. De school zelf selecteert de prijswinnende koffers. In 2004 is een mooi boek over dit project uitgegeven, waarin interviews met de leerlingen en foto's van hun koffers. Dit boek is te koop via School der Poëzie.

Kasteeljuweel

(in samenwerking met het Rijksmuseum Muiderslot)

Discipline: beeldende kunst/poëzie

Deelname: verschillende scholen, tot 500 ll. per jaar

Plaats van uitvoering: op school en in het Muiderslot

Vorbereiding en verwerking:

- * 1 lesuur op school en 2 lesuren op het Muiderslot met rondleiding

- * Presentatie in beeldentuin Muiderslot: 1,5 uur

Project met poëzie en beeldende kunst. Een voorbereidingsles op school over kijken naar beeldende kunst, poëzie lezen en schrijven. Deze les wordt door een gastdocent poëzie op school gegeven. Op het Muiderslot krijgen de leerlingen in kleine groepen een rondleiding langs de tentoonstelling van beeldende kunst. Aansluitend krijgen ze een workshop poëzie schrijven geïnspireerd door het beeldend werk. Jaarlijks wordt een afsluiting georganiseerd in de beeldentuin van het Muiderslot. Leerlingen presenteren hun gedicht bij het beeld waarover hun gedicht gaat. Een deskundige jury prijzen reikt prijzen uit voor de beste gedichten.

VERS

Rond de VSB Poëzieprijs.

Discipline: poëzie

Deelname: verschillende scholen 1500 - 2000 ll. per jaar

Plaats van uitvoering: op school, in lokale theaters en in De Rode Hoed

Vorbereiding en verwerking:

* Nederlands: ten minste 1 blokuur (gastles poëzie)

* Voordracht: 1 lesuur

* VERS Revue in een theater: 1,5 uur

Jaarlijks project rond de VSB Poëzieprijs, de belangrijkste poëzieprijs in het Nederlandse taalgebied. School der Poëzie ontwikkelt een werkbundel aan de hand van de genomineerde poëzie. Leerlingen schrijven gedichten geïnspireerd op het werk van de genomineerde dichters. Het vervolgtraject bestaat uit onder meer masterclasses, debatten, regionale voorrondes in de vorm van Vers Revues en eventueel bezoeken van genomineerde dichters op school. Dit traject mondt uit in een jaarlijkse manifestatie in De Rode Hoed in Amsterdam. Een deskundige jury reikt prijzen uit voor de beste gedichten.

VERS Jongerendebat

Discipline: poëzie en debat

Deelname: 10 debaters / 10 vijfde klassen en poëzieliefhebbers uit het hele land

Plaats van uitvoering: De Rode Hoed Amsterdam

Vorbereiding en verwerking:

* Nederlands: 1 blokuur (gastles poëzie) en 1 vervolgles

* Debat een theater: 1,5 uur

SdP biedt klassen 5 vwo een voorbereiding aan op een bezoek aan en deelname aan het VERS Jongerendebat. Gedurende een blokuur wordt het werk van de voor de VSB Poëzieprijs genomineerde dichters besproken en voeren de leerlingen schrijfp opdrachten uit. Daarna krijgen ze de opdracht om zelf een gedicht van een levende Nederlandse of Belgische dichter te zoeken dat hen bijzonder aanspreekt en een gedicht dat alles vertegenwoordigt dat hen tegenaat in poëzie. In een vervolgles wordt over deze gedichten en hun keuze gedebatteerd. In de praktijk blijkt dat leerlingen al onderzoekende ontdekken aan welke criteria goede poëzie voor hen moet voldoen. Smaken verschillen uiteraard maar de leerlingen oefenen argumenteren, analyseren en formuleren. De beste leerling uit de klas wordt uitgenodigd deel te nemen aan het landelijke VERS debat dat uit verschillende rondes bestaat. De resultaten zijn tot nu toe verbluffend. Bij het debat is ook een open inschrijving en jongeren die eerder in de derde klas hebben meegedaan aan VERS worden als vijfdeklasser opnieuw bij de VSB Jongerenpoëzieprijs betrokken.

Voortgezet onderwijs

Projecten voor de hele school

Discipline: poëzie en theater, beeldend kunst, multimedia

Deelname: alle leerlingen van een school

Plaats van uitvoering: op school en in een theater in de stad

Vorbereiding en verwerking: Verschillend. Meestal een tot drie lesuren per klas. Presentatie op school: een dagdeel per klas

Presentatie in theater: 1,5 uur

SdP heeft ook projecten ontwikkeld waar alle leerlingen van een school aan kunnen deelnemen. Voor het voortgezet onderwijs zijn verschillende projecten ontwikkeld waarbij 1000 – 2000 leerlingen tegelijkertijd met poëzie bezig kunnen zijn. Zo is in Ede het programma opgebouwd door leerlingen vanaf de kerstvakantie elke dag een A4 met gedichten mee naar huis te geven (verdeeld in gedichten voor de onderbouw, gedichten voor de middenbouw (3 en 4 vmbo, havo en vwo) en gedichten voor de bovenbouw (5 havo en 5 + 6 vwo). Daarnaast zijn er schrijfworkshops gegeven aan alle docenten van de school en gedurende een dag in januari (in de buurt van Gedichtendag) hebben alle leerlingen gedichten geschreven aan de hand van lesbrieven en deelgenomen aan workshops en theaterprogramma's. In de workshops hebben zij hun gedicht vormgegeven op uiteenlopende wijze (variërend van tegels

bakken met dichtregels tot videoclip, animatie en posters). In het theaterprogramma lezen van iedere klas een aantal leerlingen hun gedichten voor. Variaties daarop zijn projecten waarbij gedichten worden geschreven op locaties, bijvoorbeeld in het Rijksmuseum Twente waar alle leerlingen van vijf havo gedichten schrijven n.a.v. de expositie moderne kunst, deze op school vormgeven terwijl het museum de gedichten weer exposeert gedurende een weekend.

De Gouden Eeuw

(in samenwerking met het Rijksmuseum Amsterdam)

Discipline: beeldende kunst/poëzie

Deelname: verschillende scholen tot 500 ll. per jaar

Plaats van uitvoering: op school en in het RM Amsterdam

Vorbereiding en verwerking:

* 1 lesuur op school en 2 lesuren op in RM met rondleiding

* Voordracht: 1 lesuur

* Presentatie in RM: 1,5 uur

SdP ontwikkelt een lespakket waarmee jongeren inzicht kunnen verwerven in De Gouden Eeuw en daarop kunnen reageren in de vorm van gedichten die ze schrijven geïnspireerd door de collectie van het Rijksmuseum. Voorwerpen en schilderijen vertellen een verhaal dat in woorden kan worden gevat. Leerlingen lezen gedichten uit die tijd en schrijven zowel vanuit hedendaags perspectief als vanuit de tijdgeest. Woorden en beelden, zegswijzen en beeldspraak kleuren de teksten. Ook experimenteren met rijm en metrum behoort tot de mogelijkheden.

2Cool4School

Discipline: poëzie en popmuziek

Deelname: klassen van verschillende scholen en schoolbands

Plaats van uitvoering: op school en in een theater in de stad

Vorbereiding en verwerking:

* Nederlands: 1 blokkuur en 1 lesuur (gastles songtekstschrjven)

* Voordracht: 1 lesuur

* Pop en poëziepresentatie in een theater: 1,5 uur

SdP heeft een werkbundel samengesteld met lied- en rapteksten die oorspronkelijk in het Nederlands geschreven zijn en heeft een aantal schrijfp opdrachten ontwikkeld waarmee jongeren zelf liedteksten kunnen schrijven. Naast de werkbundel is een cd beschikbaar waarop de nummers te horen zijn. De scholieren kiezen een thema en vanuit dat thema en een gerichte opdracht schrijven ze alleen of in tweetallen teksten die later weer op muziek kunnen worden gezet bijvoorbeeld door bands of musicerende leerlingen op school. Het schrijven van de liedteksten vereist het ontwikkelen van technische schrijfvvaardigheden omdat de vorm veel minder vrij is dan bij een gedicht dat niet hoeft te worden gezongen. Jongeren gaan door dit project veel meer letten op de songteksten die ze privé beluisteren.

Poëzie en Muziek

Discipline: poëzie en muziek

Deelname: verschillend. Alle schakelklassen, of alle derde klassen van een school

Vorbereiding: gemiddeld vijf workshops van telkens twee lesuren + voorbereiding presentatie in Hilversum (een of twee dagdelen)

Presentatie in Studio: 1,5 uur

Bezoek aan concert in Concertgebouw op de zaterdag Matinee: 3 uren

SdP ontwikkelt in samenwerking met de educatieve dienst van het Muziekcentrum voor de Omroep poëzieprojecten gerelateerd aan de Matinee op Zaterdag in het Amsterdamse Concertgebouw. Het project houdt in dat leerlingen uit het vmbo en uit schakelklassen poëziewerkshops volgen en gedichten schrijven geïnspireerd door de muziek die zal worden uitgevoerd. De leerlingen presenteren hun gedichten in een programma in een studio in

Hilversum aan ouders, verzorgers en genodigden en worden uitgenodigd het concert te bezoeken in het Concertgebouw. Door de voorbereiding ontstaat belangstelling voor de muziek en verdieping. De gedichten zijn bijzonder omdat ze ontstaan zijn in relatie met muziek en omdat leerlingen er meerdere keren aan kunnen werken. Er is gewerkt met muziek van de Amerikaanse componist John Adams (geïnspireerd op gedichten van Emily Dickinson), Richard Wagner en de Hongaarse componist György Ligeti.

Poëzie en Musea

Discipline: poëzie en beeldende kunst.

Deelname: verschillend. Het project is geschikt voor alle klassen van de bovenbouw BO tot en met alle klassen vmbo/havo/vwo van het VO

Voorbereiding: Meestal 1 lesuur op school en twee lesuren / een dagdeel in het Museum.

Naverwerking: op school vormgeven en uittypen van de gedichten. Bundels samenstellen of gedichten beeldend vormgeven. vaak worden de gedichten ook weer in het Museum gepresenteerd (vormgegeven op A3 formaat in de tentoonstelling) of voorgelezen tijdens manifestaties

SdP ontwikkelt jaarlijks verschillende projecten waarbij leerlingen een tentoonstelling bezoeken en daarover gedichten schrijven. Zo is er verschillende keren samengewerkt met het Tropenmuseum in het kader van het Festival De Rode Loper en met het NinSee (Museum over het Slavernij verleden) en zijn er diverse projecten in ontwikkeling bijvoorbeeld met de Rotterdamse Kunsthal.

De leerlingen krijgen een rondleiding en schrijven aan de hand van gerichte opdrachten gedichten n.a.v. de tentoonstelling.

4.3 Signalementen van poëzieprojecten

Uitgebreide signalementen

1. Titel: 'Dicht/vorm' modern (deel 1) (2004)

Beschrijving: project van il Luster Producties (www.illustrer.nl) dat 15 animatiefilms van ongeveer 1,5 minuut omvat die geïnspireerd zijn op het werk van hedendaagse Nederlandse dichters die rond 2000 bekend zijn geworden, alsmede een documentaire van 20 min. met achtergrondinformatie over het maken van de filmpjes. 'Dicht/vorm' bestaat uit een lespakket (docentenhandleiding met achtergrondinformatie en lessuggesties voor Nederlands en CKV1, dvd, toegangscode voor afgeschermd deel van website voor de docent) en een website (www.dichtvorm.nl).

Doel: Het project geeft leerlingen inzicht in de recente Nederlandse poëziegeschiedenis, de kunstgeschiedenis, het fenomeen animatie en de parallellen tussen kunststromingen en animatie.

Doelgroep: Tweede Fase Havo en VWO, Nederlands, CKV 1/2.

Gedichten: Gedichten van hedendaagse Nederlandse dichters.

Kosten materiaal: 15,50.

Extra: Er kan ondersteuning aangevraagd worden in de vorm van gastlessen en presentaties door filmmakers en dichters. Vanaf 1 november 2006 zijn de filmpjes beschikbaar via 'podcasting' op www.illustrer.nl. Je kunt je abonneren en elke week een dicht/vorm-filmpje automatisch naar je ipod gestuurd krijgen.

2. Titel: 'dicht/vorm' klassiekers (deel 2) (2005)

Beschrijving : multimediaal project van il Luster Producties (www.illustrer.nl) – met steun van o.a. Nederlands Fond voor de Film en Prins Bernhard Cultuurfonds - dat bestaat uit een lespakket voor de vakken Nederlands en CKV1 en 2 (docentenhandleiding, opdrachten voor leerlingen, achtergrondinformatie over gedichten en de animatiefilm, bloemlezing van gedichten), een dvd met 10 animatiefilmpjes van 2 minuten die 10 klassieke gedichten

(Egidiuslied t/m Lucebert) uit de Nederlandse literatuur verbeelden, alsmede een documentaire (25 min) over het maken van de filmpjes en een website (www.dichtvorm.nl). Voor het beeld lieten de filmmakers zich inspireren door de beeldende kunst uit de tijd van het gedicht.

Doel: Het project geeft leerlingen inzicht in de Nederlandse poëziegeschiedenis, de kunstgeschiedenis, het fenomeen animatie en de parallellen tussen kunststromingen en animatie.

Gedichten: Egidiuslied, Mijn lief (P.C. Hooft), Aan Rika (Piet Paaltjens), Zie je ik hou van je (Herman Gorter), Regen (Leopold), Paradise Regained (Hendrik Marsman), Het kind en ik (Nijhoff), Werkster (Achterberg), Niet te geloven (Campert), Poëzie is kinderspel (Lucebert).

Doelgroep: Tweede Fase Havo en VWO, Nederlands, CKV 1/2.

Kosten: 19,90.

Extra: Docenten kunnen ondersteuning krijgen bij het organiseren van gastlessen en presentaties door filmmakers, cq. dichters. Vanaf 1 november 2006 zijn de films beschikbaar via 'podcasting' op www.illustrer.nl. Door abonnee te worden krijg je elke week automatisch een dicht/vorm-filmpje naar je ipod gestuurd.

3. Titel: Poëzie in beweging

Beschrijving: www.poezie-in-beweging.nl is een website die in 2003 het licht zag en datzelfde jaar drie Thinkquestprijzen kreeg. Op de site kan met gedichten in het Duits, Engels of Frans gewerkt worden. Veel van de gedichten zijn op speelse, creatieve wijze 'in beweging gezet' met behulp van Flash-Movies. De site is in handen van Margreet Feenstra (docent Engels), Hadelinde van der Hoek (docent Duits), Patrick-Henri Burgaud (taalkundige en dichter) en Janny de Bode-van Vuren (docente Nederlands en Engels). De keuze van de gedichten, de vormgeving en de (interactieve) opdrachten zetten aan tot het lezen van gedichten, het ontwikkelen van inzicht in poëzie in de drie moderne vreemde talen en tot het zelf schrijven van poëzie. Voor docenten is er een afdeling 'lesplan' waar een handig format te vinden is voor het maken van een dichtbundel met commentaar. Zowel docenten als leerlingen worden uitgenodigd om feedback te geven op de site door een enquête in te vullen. Onder 'links' zijn veel verwijzingen opgenomen naar buitenlandse en Nederlandse poëziesites.

Gedichten: laagdrempelige, toegankelijke, inspirerende poëzie, naar thema geordend. Er is een 'poëzie-archief' (sport, school, muziek, voetbal, dood, vampieren, innerlijk en uiterlijk etc), een afdeling gedichten met ludieke (interactieve) opdrachten. Een deel van de gedichten is voorzien van annotaties, zodat de leerling lastige woorden begrijpt en er gemakkelijk zelfstandig mee kan werken. De afdeling 'maak een eigen gedicht' nodigt leerlingen uit om zelf te dichten, bijv. aan de hand van een stappenplan, waarbij gekozen kan worden uit een dertigtal dichtvormen met typische kenmerken. De leerling kan zijn eigen gedicht (in het Duits, Engels, Frans of Nederlands) naar de website sturen, waarna zijn tekst geplaatst wordt.

Doelgroep: mvt onderbouw, Nederlands, vakoverstijgend literatuuronderwijs bovenbouw, glo, ckv.

Kosten: -

Extra: Men kan contact opnemen indien men workshops wil laten verzorgen over vakoverstijgend poëzieonderwijs. Artikelen verschenen o.a. in het *Levende Talen Magazine* (januari 2004), van *Twaalf tot Achttien* (maart 2005) en *Handboek Literatuur Onderwijs 2005-2006* (feb. 2005). De afdeling moderne vreemde talen van s.g. Cheider in Amsterdam – waaraan een deel van de docenten afkomstig is - organiseert met behulp van de site elk jaar een mvt-poëziewedstrijd. ([http://www.poezie-in-beweging.nl/framerechts/poezie en opdrachten/maakeeneigengedicht/scholendichten/sgscheid er.htm](http://www.poezie-in-beweging.nl/framerechts/poezie_en_opdrachten/maakeeneigengedicht/scholendichten/sgscheid er.htm)).

4. Titel: Zo Gedacht Zo Gedicht

Beschrijving : De site www.zgzg.nl staat geheel in het teken van een poëziewedstrijd voor jongeren van 12 tot 19 jaar uit de provincies Noord- en Zuid-Holland (samenwerkingsverband

van ProBiblio, Kunst en Cultuur Noord-Holland, Kunstgebouw Zuid-Holland en De Kunst te Alkmaar sinds 1999). Deelnemers worden ingedeeld in twee leeftijdscategorieën (onder en boven de 16 jaar) en naar verschillende genres: rap (met of zonder audio-versie), sms-gedichten en poëzie. Een jury kiest tijdens de finale, die in het voorjaar plaatsvindt, de beste teksten uit. Elk jaar wordt een thema als richtlijn gegeven (in 2006 was dat 'puur'). De teksten moeten aan bepaalde voorwaarden voldoen (bijdragen moeten authentiek zijn en bijv. geen grof of discriminerend taalgebruik bevatten). Op de site zijn tips te vinden voor het dichten en rappen, alsmede korte interviews met rappers. De gedichten die in de prijzen vallen, worden afgedrukt op een Boomerang Schoolcard en komen in scholen en bibliotheken te liggen. Van de prijswinnende raps wordt een professionele geluidsopname gemaakt.

Doel: Het project nodigt leerlingen van 12 tot 19 jaar uit tot het werken met eigentijdse dichtvormen.

Gedichten: De site publiceert de winnende gedichten.

Doelgroep: Alle leerjaren vo, Nederlands, evt. met muziek, glo of CKV 1/2. Leerlingen kunnen individueel of in schoolverband deelnemen.

Kosten: -

Extra: Docenten kunnen poëzie- en rapworkshops aanvragen, die ism de plaatselijke bibliotheek worden georganiseerd. Dichters, rappers en poëziedeskundigen geven de workshop.

5. Titel: De Kunstbende

Beschrijving: Kunstbende (www.kunstbende.nl/) organiseert elk jaar een aantal projecten, zoals de landelijke wedstrijd Kunstbende. Aan deze wedstrijd kunnen jongeren deelnemen met hun eigen creatie op het gebied van muziek, dans, film, theater, game- en webdesign en taal (waaronder gedichten) en multidisciplinaire varianten. Alles wat uitgevoerd wordt op het podium mag max. 5 minuten duren. Het thema voor 2007 is 'Liefde'.

Doel: Allerlei vormen van (jongeren)cultuur onder de aandacht brengen van jongeren en hen een podium bieden. Aansluiting zoeken bij de leefwereld van jongeren.

Gedichten: Op de site staan geen gedichten.

Doelgroep: jongeren van 13 t/m 18 jaar.

Kosten: -

Extra: -

6. Titel: Het Poëziebos

Beschrijving: Op de site www.broklede.nl/ vind je het Poëziebos, resultaat van een samenwerkingsproject Nederlands en tekenen op RSG Broklede te Breukelen. De leerlingen van deze school maken bij Nederlands elk jaar een gedicht. Een aantal gedichten wordt gewoonlijk opgenomen in een bloemlezing. Voor het poëziebos dat door leerlingen is ontworpen, zijn een aantal gedichten uit Brokledebundels uit de afgelopen jaren verwerkt. Bij het vak tekenen hebben de leerlingen gewerkt aan illustraties.

Doel: Gedichten van jongeren (leerlingen van RSG Broklede) onder de aandacht brengen.

Gedichten: Gedichten van leerlingen van RSG Broklede.

Doelgroep: jongeren die "gek" zijn op poëzie.

Kosten: -

Extra: -

7. Titel: Compactdicht.nl

Beschrijving: www.compactdicht.nl is een project van de provinciale Bibliotheekcentrale Drenthe, Biblionet Groningen en Doe Maar Dicht Maar. Op de nationale gedichtendag (25 januari 2007, zie www.gedichtendag.org) verspreiden de bibliotheken van Groningen en Drenthe gratis poëziekaarten en mini-cd's op middelbare scholen en in bibliotheken. Op de cd's

worden gedichten voorgedragen van middelbare scholieren. De site vermeldt links naar een aantal poëziesites.

Doel: Jongeren bekend maken met bovengenoemd initiatief en informeren over activiteiten rondom poëzie.

Gedichten: Op de site staan vier gedichten van de cd.

Doelgroep: middelbare scholieren.

Kosten: -

Extra: -

8. Titel: De Landelijke Gedichtendag

Beschrijving: www.gedichtendag.org is een samenwerkingsverband van Poetry International (Rotterdam) en de Vlaamse Stichting Lezen (Antwerpen) en wordt sinds 2000 georganiseerd (naar het Engelse model van de National Poetry Day, zie

www.poetrysociety.org.uk/content/aboutus/npd/). De gedichtendag 2007 (op 25 januari) staat in het teken van stilte. Gedichten die meedingen naar de prijzen dienen in een dichtbundel bij een officiële uitgever verschenen te zijn in een oplage van tenminste 400 exemplaren. Er wordt een Gedichtendagbundel uitgegeven met gedichten van de hand van een bekende Nederlandstalige dichter. Lessuggesties (voor 2007 en uit de periode 2000-2006) voor docenten uit het basisonderwijs en voortgezet onderwijs kunnen vanaf de site gedownload worden. In het kader van de gedichtendag vinden overal in Nederland en Vlaanderen activiteiten plaats. Men kan zich abonneren op de digitale nieuwsbrief met lessuggesties en nieuws over educatieve activiteiten, die overal in het land plaatsvinden, bijv. de Poëzie Marathon van Groningen en die van Enschede (23-28 januari 2007), zie www.poeziemarathonenschede.nl/PMProg.htm). Zelf georganiseerde activiteiten rondom Gedichtendag kunnen bij deze site aangemeld worden. Overigens worden in het kader van de Gedichtendag meerdere dichtwedstrijden georganiseerd.

Doel: Zoveel mogelijk mensen stimuleren tot het lezen en/of schrijven van gedichten.

Gedichten: Op de site staan geen gedichten.

Doelgroep: breed publiek.

Kosten: -

Extra: -

9. Titel: Poëzie op Kennisnet

Beschrijving: www.zeeuwsebibliotheek.nl/catalogi/poezie_op_kennisnet is een prachtige site die ontwikkeld is door de Zeeuwse bibliotheek en meer dan 100 gedichten (voorzien van achtergrondinformatie en opdrachten) bevat, waarvan 25 ook te beluisteren zijn. Je kan ook naar gedichten zoeken op titel, auteur of eerste regel. Jongeren worden uitgenodigd hun eigen gedicht in te zenden.

Doel: poëzie bij jongeren promoten, middelbare scholieren zelfstandig laten werken aan poëzie en zelf gedichten laten schrijven.

Gedichten: Gedichten zijn gerangschikt in drie categorieën: uitdagend, ingewikkeld en leuk.

Doelgroep: Jongeren (onder- en bovenbouw vmbo, havo, vwo)

Doelgroep: middelbare scholieren en docenten Nederlands, ckv, glo.

Kosten: -

Extra: -

10. Titel: Leesplein

Beschrijving: Op de site www.leesplein.nl is een afdeling gewijd aan dichtbundels die geschikt zijn voor kinderen van 9 tot 12 jaar en jongeren tussen de 12 en 16 jaar. Klik op Jeugdboekenplein en vervolgens rechts op Onderwerpen, selecteer Gedichten.

Doel: Kinderen tot 16 jaar informeren over poëzie.

Gedichten: Op de site staan geen gedichten.

Doelgroep: Kinderen en jongeren tot 16 jaar.

Kosten: -

Extra: -

11. Titel: Meander

Beschrijving: <http://meandermagazine.net> is een site van de Stichting Literatuursite Meander, geheel gewijd aan literatuur (sinds 1995). Naast verhalen, prozarecensies, artikelen en interviews worden er poëzie en poëzierecensies aangeboden. Van de dichters is een kort signalement opgenomen. Lezers worden uitgenodigd te reageren op het gedicht door een email aan de dichter te sturen. Je kunt je abonneren op de tweewekelijkse emailuitgave van Meander Magazine en Meander Klassiekers. De afdeling 'Klassiekers' geeft een overzicht van de meest bekende Nederlandstalige dichters na 1880. De gedichten gaan vergezeld van een bespreking en links voor achtergrondinformatie en verdieping. Gehanteerde literaire termen worden via een link uitgelegd (zie www.klassiekegedichten.net).

Doel: poëzie promoten.

Gedichten: overwegend Nederlandstalige poëzie, ook aandacht voor buitenlandse poëzie (met Nederlandse vertaling). Lezers kunnen eigen werk aanbieden voor publicatie op de site.

Doelgroep: breed publiek, niet speciaal gericht op scholieren.

Kosten: geen (mogelijkheid om donateur te worden).

Extra: -

12. Titel: Poëzie voor alle leeftijden

Beschrijving: www.schrijvers.net/wandeling/poezie/index.htm, een initiatief van de Stichting Plint, presenteert een aantal Nederlandstalige dichtbundels en bloemlezingen, die worden afgewisseld met geïllustreerde gedichten van de hand van middelbare scholieren.

Doel: Nederlandse poëzie(-publicaties) onder de aandacht brengen van een breed publiek.

Gedichten: op de site staan gedichten van Nederlandse middelbare scholieren.

Doelgroep: alle leeftijden

Kosten: -

Extra: -

13. Titel: Leestafel

Beschrijving: op www.leestafel.info is een initiatief van een groep enthousiaste lezers. Je vindt er informatie over literatuur in het algemeen, waaronder poëzie. Er is aandacht voor de 'dichter van de maand'. Er zijn recensies van dichtbundels met daarbij enkele gedichten, een poëziearchief en biografieën van een tiental dichters. Je kunt er gedichten zoeken naar thema. Er is een forum aan gekoppeld, waar je je mening kan geven over wat je gelezen hebt. Elke maand wordt gezamenlijk iets gelezen en besproken.

Doel: Het lezen van literatuur promoten.

Gedichten: Zie hierboven.

Doelgroep: Iedereen die van literatuur houdt.

Kosten: -

Extra: -

14. Titel: Poem Express

Beschrijving: Op de site www.poem-express.com van Stichting Autoped (bekend van BoekieBoekie, het tijdschrift voor kinderen over literatuur en kunst, zie www.boekie-boekie.nl) vind je informatie over het internationale kunst- en gedichtenfestival Poem Express. Jaarlijks reikt deze de Poem Award (een oorkonde) uit aan twee kinderen uit verschillende landen. Van de inzendingen wordt een viertalige (Nederlands, Frans, Duits, Engels) gedichtenbundel samengesteld en een internationale expositie.

Gedichten: Er staan geen gedichten op de site.

Doelgroep: kinderen van 6 tot 14 jaar.

Kosten: -

Extra: Er is een "Poem Kit" beschikbaar met reproducties van internationale gedichtenposters en lesmateriaal voor scholen over de Poem Express.

15. Titel: Literair Nederland

Beschrijving: www.literairnederland.nl is een website voor lezers van (Nederlandse) literatuur (vanaf 1900) met on-line leesclub en discussieforum. Je kunt er informatie over schrijvers en boeken opzoeken en je op de hoogte houden van literaire activiteiten.

Doel: Informatie geven over Nederlandse literatuur.

Gedichten: Er staan geen gedichten op de site.

Doelgroep: Iedereen die van Nederlandse literatuur houdt.

Kosten: -

Extra:

16. Titel: Wintertuin

Beschrijving: Literatuurfestival dat jaarlijks in november georganiseerd wordt door het Literair Productiehuis de Wintertuin (Nijmegen) en dat plaatsvindt in Nijmegen, Arnhem, Apeldoorn, Düsseldorf, Emmerich. Op de site is een uitgebreide agenda te vinden met activiteiten op het gebied van o.a. poëzie, waaronder het project 'poetracks', waarbij zangers een gedicht voorgeschoteld krijgen waarvan ze een lied moeten maken.

Doel: promotie van literatuur in brede zin, waaronder poëzie.

Gedichten: De Wintertuin organiseert projecten rondom poëzie (zoals 'Cool Poetry' dat in november 2006 plaatsvond op drie middelbare scholen in Apeldoorn), waarbij middelbare scholieren workshops poëzie doen en zelf poëzie schrijven. In de activiteiten worden links gelegd naar performances in brede zin, stand-up comedy, cartoons, hiphop en andere muziek.

Doelgroep: alle leeftijden, kinderen; de speciaal ontwikkelde projecten (zie onder) zijn gericht op onder- en bovenbouw.

Kosten: -

Extra: Elk jaar ontwikkelt de Wintertuin twee projecten voor scholen rond poëzie, literatuur en de relatie tot andere kunsten. In 2006 was dat 'poëzie en podium' en 'poëzie en mode'. Wintertuin publiceert ook poëzie (in de vorm van bundels en cd's).

17. Titel: De week van de poëzie

Beschrijving: De Week van de Poëzie vindt jaarlijks plaats in de maand april (in 2007 van 21 t/m 27 april) en is een initiatief van de Stichting VSB Poëzieprijs. In het kader van de uitreiking van deze prijs worden er in het hele land evenementen georganiseerd.

Doel: brede bekendheid geven aan poëzie.

Gedichten: Op de site staan twee gedichten van de dichters Adriaan Jaeggi en Arjan Hut, die de Week van de Poëzie van 2006 inluiden.

Doelgroep: breed publiek.

Kosten: -

Extra: -

18. Titel: Weerwoord

Beschrijving: Literair festival dat georganiseerd wordt door de Leidsepleintheaters in Amsterdam, met medewerking van andere literaire organisaties, zoals Poetry International (in 2007 vindt het plaats van 24 t/m 28 januari) en waarin ruim aandacht is voor poëzie uit binnen- en buitenland. Er is een 'gedichtenbal', een 'gedichtendag' en de producten van het literaire project 'Tram Zeven' worden gepresenteerd.

Doel: brede bekendheid geven aan poëzie.

Gedichten: -

Doelgroep: breed publiek.

Kosten: afhankelijk van het evenement.

Extra: -

19. Titel: Poëziefestival Landgraaf (www.poeziefestival.nl)

Beschrijving: De Stichting Poëziefestival Landgraaf organiseert jaarlijks een aantal evenementen rondom poëzie, waaronder de Landelijke Gedichtendag (voor het vo), een Dag en een Avond van de Poëzie, de Jo Peters Poëzieprijs en een Jeugdpoeziefestival, waarvan de bijdragen gebundeld worden.

Doel: poëzie onder de aandacht brengen van een breed publiek.

Gedichten: Op de site staan geen gedichten.

Doelgroep: basisonderwijs en voortgezet onderwijs, breed publiek.

Kosten: afhankelijk van de activiteit.

Extra: De Stichting ontwikkelt poëzielessen voor op school, ter voorbereiding op het jeugdpoeziefestival.

20. Titel: Poëziecentrum

Beschrijving: www.poeziecentrum.be is de naam van een Belgisch platform dat behoort bij het gelijknamige Poëziecentrum (documentatiecentrum, uitgeverij, poëzieshop) te Gent. Het initiatief wordt o.a. gesteund door het Vlaams Fonds voor de Letteren. Je kunt er vragen stellen over poëzie en je vindt er nieuws over poëzie en poëziemanifestaties. Het Poëziecentrum brengt de tweemaandelijkse *Poëziekrant* uit.

Doel: poëzie promoten en populariseren bij een breed publiek.

Gedichten: op de site staan geen gedichten.

Doelgroep: basisonderwijs en voortgezet onderwijs, breed publiek.

Kosten: -

Extra: -

21. Titel: www.sinuheweb.nl

Beschrijving: Deze literaire site omvat een afdeling 'Gedichten en verzen' met ingezonden poëzie. Op de ingezonden gedichten kan gereageerd worden. Tevens is er een forum, waarop over literatuur iha gediscussieerd kan worden.

Doel: (publicatie van) poëzie promoten en discussie erover stimuleren.

Gedichten: gedichten van onbekende Nederlanders.

Doelgroep: breed publiek

Kosten: -

Extra: -

22. Titel: Poetry international

Beschrijving: Stichting Poetry International (Rotterdam) (www.poetry.nl) organiseert activiteiten rondom binnen- en buitenlandse poëzie, waaronder het Poetry International Festival, Gedichtendag en het Kinderfestival. Ze organiseert projecten (Het gedicht is een bericht, Gedicht aan de reiziger) en ontwikkelt materiaal ten behoeve van lessen over poëzie in het basis- en voortgezet onderwijs (o.a. Dichter in het web). Vanaf de site kun je e-cards versturen. Er is ook een agenda en een pagina met links naar andere poëziesites. De stichting maakt deel uit van het landelijk samenwerkingsverband De Poëzieparaplu.

Doel: (publicatie van) poëzie promoten en discussie erover stimuleren.

Gedichten: zie www.dichterinhetweb.nl en opnames en teksten van dichters die deelnamen aan het festival (camera poetica, click op de link).

Doelgroep: breed publiek

Kosten: -

Extra: -

23. Titel: Jeugd en Poëzie

Beschrijving: De site www.jeugdenpoezie.be is van de Belgische Stichting Jeugd en Poëzie, die jaarlijks een poëziewedstrijd organiseert waaraan Belgen en Nederlanders (tot 30 jaar) deelnemen, en tevens de Hoofdstedelijke Poëziewedstrijd voor jongeren in Brussel. Daarnaast organiseert zij met Nederlandse stichtingen de Gouden Flits. Zij geeft poëzie-ateliers, poëzielessen op school, bij jeugdclubs, culturele centra en in bibliotheken en ondersteunt onderwijzend personeel bij poëzie-onderwijs. Op de site staat ook een activiteitenkalender.

Doel: het schrijven van eigen poëzie door kinderen, jongeren en volwassenen tot 30 jaar bevorderen en hun gedichten onder de aandacht brengen van een breder publiek.

Gedichten: Er staan geen gedichten op de site. De stichting publiceert echter dichtbundels en didactische publicaties.

Doelgroep: met name jongeren en hun docenten.

Kosten: -

Extra: -

24. Titel: Stichting Taalvorming

Beschrijving: De Stichting Taalvorming heeft een breed aanbod voor alle onderwijssoorten op het gebied van taalvorming/taaldrukken, waaronder workshops, lezingen en buurtprojecten. Doelstelling is steeds om de taalontwikkeling op een ervaringsgerichte manier te bevorderen. Voor voortgezet onderwijs wordt ook aandacht besteed aan het schrijven van poëzie. Zie verder: www.taalvorming.nl

Gedichten: Er staan geen gedichten op de site.

Doelgroep: leerlingen (ook volwassenen) en hun docenten.

Kosten: op aanvraag

Extra: -

25. Titel: startpagina's poëzie

Beschrijving: De sites www.poezie.startkabel.nl, <http://gedichten.startpagina.nl/> en <http://poezie.startpagina.nl> zijn geheel gewijd aan het verschijnsel poëzie. Het zijn handige startpagina's met links naar literaire tijdschriften, binnen- en buitenlandse dichters, uitzendingen op radio en tv over poëzie, dichtgenres, digitale poëziepodia, literaire cafés, dichtgezelschappen, bloemlezingen, sites waarop je zelf werk kunt publiceren, dichtwedstrijden, rijmwoordenboeken en tips bij het dichten, 'brooddichters' en sites die de dichtkunst verbinden met andere kunsten. Vergelijkbaar is:

<http://www.excite.nl/directory/World/Nederlands/Kunst/Literatuur/Po%C3%ABzie>

Doel: overzicht bieden van alles wat met poëzie te maken heeft.

Gedichten: er staan geen gedichten op de site.

Doelgroep: breed publiek van poëzieliefhebbers en mensen die op zoek zijn naar informatie over poëzie.

Kosten: -

Extra: -

26. Titel: Online podia voor jonge schrijvers

(Onderzoek en inventarisatie St. Schrijven, Renetta Hofstede; www.kunstfactor.nl/ / www.schrijven.org)

Bron: <http://verhalen.startpagina.nl>

Online verhalen - <http://www.onlineverhalen.nl>

Forum voor voornamelijk (middelbare) scholieren en studenten (15 tot 25) gericht op verhalen en gedichten, er staan 300 schrijfwerkjes, reacties zijn oppervlakkig maar motiverend. Zowel jongens als meisjes doen mee, voornamelijk Belgen en mensen uit Zuid-Nederland

MyStories forum- <http://ms.forumup.nl/>

een schrijversforum met veel verhalen en gedichten, en veel reacties die wat dieper dan op andere websites, zowel jongens als meisjes

Zevenblad - <http://www.zevenblad.nl>

website van Stichting Zevenblad te Rotterdam die de kunstzinnige ontwikkeling van jongeren stimuleert. Er zijn meer dan 200 schrijvers van onder de twintig jaar. Er wordt veel op elkaar gereageerd.

Gedichten-freaks - <http://www.verhalen-freaks.com>

Ondanks de naam is dit een plek voor alleen gedichten. Zeer actief, elke dag nieuwe inzendingen en reacties, maar niet specifiek voor jongeren.

KORTE SIGNALEMENTEN

Titel: Dichter op Dichter

Beschrijving: een dvd met een serie korte, vier minuten durende, filmische portretten van dichters, waarbij de grens tussen de disciplines poëzie en videoclip wordt onderzocht. Scholen en bibliotheken kunnen de dvd's bestellen en gebruiken als bijzonder materiaal voor de literatuurlessen.

Titel: Precies 160

Beschrijving: een nieuwe dichtvorm van precies 160 tekens, inclusief spaties; de maximale lengte van een sms. De 160 is een poging traditionele literaire middelen binnen een nieuwe vorm in te zetten, en twee ogenschijnlijk tegengestelde werelden te verenigen: die van sms (snel, slordig, recent, massaal gebruikt) en poëzie (slow, zorgvuldig, met tradities omgeven). Je kunt zelf een 160 schrijven en insturen op www.precies160.nl. Dagelijks verschijnt één 160 in NRC.NEXT en op de voorpagina van deze site. Rondom deze dichtvorm is educatief materiaal gemaakt in samenwerking met School der Poëzie.

Titel: High School Music Competition

Beschrijving: op www.popunie.nl vind je informatie over multidisciplinaire educatieve projecten rondom dichtkunst en muziek voor jongeren tussen de 12 en 19. Er is een gedichtenwedstrijd en een workshop Pop Meets Poetry. De beste Nederlandstalige gedichten van jongeren worden door zes jonge popgroepen bewerkt tot een eigen song en vertolkt tijdens de finale van de High School Music Competition.

Titel: Dichter aan huis

Beschrijving: Tijdens dit Nederlandstalige poëziefestival, dat in 2007 plaatsvindt in Den Haag en Gent, dragen veertig gerenommeerde dichters vijfmaal per dag werk voor op kleinschalige locaties (huizen, ateliers). Belangstellenden kunnen zich opgeven om een dichter in huis te halen (zie www.dichteraanhuis.nl).

Titel: Onbederf'lijk Vers

Beschrijving: www.onbederflijk.vers.nl is een initiatief van de gelijknamige stichting uit Nijmegen die met haar activiteiten een groot publiek op laagdrempelige wijze wil laten kennismaken met poëzie. Ze biedt tevens een podium aan nieuw dichttalent. In 2007 organiseert de stichting i.s.m. de openbare bibliotheek in Den Bosch het eerste poëziefestival Onbederf'lijk Vers, dat werk zal presenteren van een twintigtal dichters.

Titel: Dicht Talent

Beschrijving: www.dichttalent.nl is een digitaal poëziepodium van de NCRV, dat aan beginnende en gevorderde Nederlandstalige dichters de kans wil bieden een breed publiek te bereiken. Je kan gedichten inzenden en reageren op gedichten. Het omvat ook een pagina met

links. De omroep heeft ook een dichtbundel uitgebracht met werk van bekende dichters en dichters die op de site hebben gepubliceerd.

Titel: Slam Sphere

Beschrijving: www.slamsphere.nl is een site waar slammers en andere woordkunstenaars op elkaars producten reageren door middel van korte videoslams, waardoor een soort kettinggedichten ontstaan. Je kunt je eigen videoslam insturen en je kunt er slamgedichten bekijken.

Titel: Dichter op het scherm

Beschrijving: de site www.kb.nl/dichters is de poëziepagina van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Je vindt er veel informatie over Nederlandse dichters.

Titel: Digitale bibliotheek van de Nederlandse Letteren

Beschrijving: Op de site www.dbnl.nl, de digitale bibliotheek van de Nederlandse letteren, zijn verwijzingen naar poëzie, o.a. *Snikken en grimlachjes* van Piet Paaltjens. Er kan naar auteurs gezocht worden.

Titel: Dichter bij De Bezige Bij

Beschrijving: Op de site www.dichterbijdebezigebij.nl is werk te zien van dichters die opgenomen zijn in het fonds van De Bezige Bij.

Titel: Poetry in Motion

Beschrijving: Op de site www.poetryinmotion.nl vind je een aantal korte filmpjes van multimedia-ontwerper John van der Wens waarin gedichten van Mark Boog met muziek gecombineerd worden.

Titel: Voorlezer.net

Beschrijving: Op www.voorlezer.net kun je literatuur (waaronder een aantal gedichten) beluisteren.

Titel: Hoe spiets ik een dichter

Beschrijving: Op <http://members.chello.nl/gslings.bl.htm> kun je Nederlandstalige gedichten vinden met een kort commentaar erbij van neerlandicus Gert Slings.

5. Hulpmiddelen bij poëzieonderwijs

5.1 Checklist (voor leerlingen)

vraag	toelichting
Maak je gebruik van suggestie? ☐ ja ☐ nee ☐ wat beter kan	Suggestie is krachtig in gedichten. Noem dus je hoofdonderwerp niet. Gaat je gedicht over eenzaamheid (liefde, verlangen), en staat dat woord er nog in? Schrap het!
Heb je alle kleine woorden echt nodig? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Kleine woordjes: dus, ook, toch, wel, echt, gewoon, zo, maar, toen, enzovoorts: in spreektaal hebben deze woorden een belangrijke functie. Ze heten ook wel de smeerolie van de taal. Ze verzachten, relativeren, versoepelen. In gedichten verstoppen ze. Welke kleine woordjes kan je allemaal schrappen? Of dezelfde vraag anders: welke kleine woordjes heb je echt nodig? Als ze gemist kunnen worden maakt schrappen je tekst waarschijnlijk krachtiger.
Klopt je hoofdlettergebruik? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Hoofdletters: de gewone regels over het gebruik van hoofdletters hebben geen geldigheid in gedichten. In gedichten moet de dichter zelf beslissen waar wel/niet gedichten horen te staan. Bijvoorbeeld: geen hoofdletters; een hoofdletter bij elke nieuwe regel; een hoofdletter bij elke nieuwe strofe.
Klopt je gebruik van leestekens? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Leestekens: ook hierbij geldt: de dichter beslist. Leestekens zou je kunnen beschouwen als partituur, of als regieaanwijzingen van het gedicht. Ze bepalen ritme, ademhaling, muzikaliteit van het gedicht. De dichter geeft aan hoe groot of klein de pauze is. Een punt is een grotere pauze dan een komma, of als een extra spatie. Een nieuwe regel met een komma is misschien wel een grotere pauze dan een nieuwe regel zonder komma, en bij een extra regel – dus een witregel – duurt de pauze weer wat langer. Zonder leestekens is een gedicht opener. Een punt sluit af. Als je die punt spaarzaam gebruikt is die afsluiting ook krachtiger waar nodig. Loop je gedicht na op leestekens.

Eindigen je regels op de goede plek? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Regelafbreking: in een verhaal schrijf je de regels vol. In een gedicht heb je als schrijver zelf de verantwoordelijkheid te bepalen waarom de regel stopt waar ie stopt. Vaak hangt dat samen met een plek waar je spanning vast wilt houden, een pauze wilt laten vallen, of misschien wel vanzelfsprekend ademhaalt als je het gedicht hardop leest.
Klopt je gebruik van witregels? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Witregels: een regel overslaan in een gedicht geeft de lezer de tijd om na te denken, een beeld te vormen, een gevoel of gedachte binnen te laten dringen, of iets even beter te begrijpen. Soms ook heeft de lezer behoefte even op adem te komen. Daar kan een witregel tijd geven. Soms ook wil de dichter de lezer plagen: daar kan een witregel ook een rol spelen.
Klopt je titel (of het ontbreken ervan)? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Titel: heb je een titel boven je gedicht staan: bekijk dan eens goed of hij er inderdaad terecht staat. Soms verklappen titels al alles wat je eigenlijk als lezer in de loop van het gedicht zou willen ontdekken. Soms nodigen titels helemaal niet uit tot lezen, omdat ze bijvoorbeeld saai of depressief zijn. Sommige titels kan je beter schrappen. Niet alle gedichten hebben titels nodig! Geen titel: heeft je gedicht geen titel? Is dat omdat je vindt dat het gedicht geen titel kan gebruiken, of weet je niet wat je er boven zou kunnen zetten? Is er iets wat je boven je gedicht zou kunnen zetten dat nog iets toevoegt aan wat er staat? Wil je de lezer al een bepaalde kant uit laten kijken voordat ie aan het gedicht begint? Wil je iets toelichten? Wil je de lezer op een verkeerd been zetten? Het kunnen redenen zijn voor een titel.
Is de vorm goed? ☐ ja ☐ nee wat beter kan	Vorm: als je door je ooghalen naar je gedicht kijkt, vind je dan dat het de vorm er goed uitziet? Klopt die vorm ook met het gevoel dat bij je gedicht hoort? Of kan dat nog anders? Als je gedicht gaat over kortademigheid moet het misschien wel kortere zinnen hebben dan wanneer je gedicht gaat over trage brede dingen? En laat je snelheid zien met korte regels, of juist met lange regels met nauwelijks adempauze?

5.2 Werkbundels maken

Bij verschillende lesvoorbeelden worden werkbundels gebruikt. Een werkbundel is een verzameling gedichten die voor leerlingen bij elkaar worden gezocht. Er kunnen verschillende redenen zijn om een werkbundel te maken:

- Het belichten van een thema (in aansluiting bijvoorbeeld op wat er in een vakoverstijgend project gebeurt).
- Voorbeelden tonen van een bepaalde poëzievorm.
- Kennismaken met poëzie.

Het beste is om de bundel digitaal samen te stellen en het bestand op te slaan. Zo ontstaat een digitaal poëziebestand waaruit u altijd weer kunt putten.

Thema:

Gedichten bij een thema zoeken, kan nogal associatief. Bijvoorbeeld: het gedicht *Adressen* van K. Schippers kan in een werkbundel over De Stad, in een bundel over Wonen en over onverwachte poëzievormen. Het gedicht *Bommen* van Paul Rodenko past in een bundel over De Stad, in een bundel over naoorlogse Nederlandse poëzie, in een algemene werkbundel en in een werkbundel bij het thema Oorlog.

Zoek eerder naar associatieve raakvlakken dan naar directe inhoudelijke linken. Dat maakt dat er voor de leerlingen meer te ontdekken valt en het maakt hen zo ook ontvankelijker voor wat poëzie kan bieden als ze door de werkbundels bladeren.

Bronnen

Begin met zoeken in verzamelbundels (zie de bijlagen in deze publicatie)

Een bijzonder rijke bron voor gedichten is het internet. Er is veel te vinden en te kopiëren.

Zoeken kan vanuit webadressen, op namen van dichters, en vanuit beginregels die tussen aanhalingstekens staan. Er zijn vele websites: van uitgeverijen, van onderwijsinstellingen, bibliotheken, universiteiten, poëzieorganisaties, poëziefhebbers, tijdschriften. Ook een openbare bibliotheek is een goede vindplaats van poëziebundels en verzamelbundels.

Misschien kan de school een abonnement nemen op posters of ansichtkaarten van Plint (zie www.plint.nl), of op de Poëzieclub met jaarlijkse aanbevelingen, ansichtkaarten, bundels en een tijdschrift waarin veel nieuwe poëzie (*Awater*).

Hoeveel gedichten?

Het beste is als er meer gedichten zijn dan leerlingen in de groep. Verder hangt het af van het doel van de bundel: als de bundel voor diverse lessen en lesvormen gebruikt gaat worden, is het beter wat meer gedichten te kiezen. Bij een themagericht les of een bundel voor eenmalig gebruik kunt u met minder gedichten toe.

Volgorde

Een eenvoudige volgorde om de gedichten op te nemen is de alfabetische: op (voor)naam van de dichter. Wel kan het spannend zijn associatief, vormtechnisch of anderszins bewust een volgorde te kiezen. Bijvoorbeeld in de werkbundel 'De Stad' neemt het gedicht 'Adressen' van K. Schippers eigenlijk de rol van inhoudsopgave over en laat de leerlingen met de deur in het huis van onregelende poëzie laat vallen. Soms kan het interessant zijn gedichten die op elkaar reageren wel of juist niet naast elkaar te zetten.

Aanbiedingsvorm

Het mooiste is om de werkbundels als een boekje dat er mooi verzorgd uitziet te presenteren. Dat kan bijvoorbeeld een A5-boekje met een gekleurd kaftje worden met een titelblad, misschien zelfs een ringbandje en een plastic sheet er omheen. Dat bevestigt de waarde die een verzameling poëzie kan hebben en kennelijk voor de docent heeft. Leerlingen komen minder in de verleiding om erin te tekenen of om een gedicht uit te scheuren.

Een A4 bundel is eenvoudig te maken. Denk wel aan het invoegen van paginanummers. Dat maakt het werken in de klas met de gedichten aanzienlijk eenvoudiger. Geniet is een stapeltje A4 kwetsbaar en niet lang herbruikbaar.

Een A5-bundel maken, kan op verschillende manieren.

optie 1: Maak een bundel in A4. Neem een ruime letter - bijvoorbeeld Arial 15 punts, en kies een kopieerapparaat dat kan verkleinen. Eenmalig uitprinten op A4 (incl. paginanummering), en de kopieerder maakt er een A5 bundeltje van. Eventueel geniet met een stevig papier of met

een ringbandje er omheen ziet het er meteen al verzorgd uit.

optie 2: Sommige printers voegen in tekstverwerkingsprogramma's de functie 'Katern' toe. Ga daarvoor in de menubalk naar {bestand}, optie {pagina-instelling}. Kies bij het kopje Pagina's de optie Katern. Klik daarna op een gewenst veelvoud van vier of gewoon op Alle pagina's. Vanaf dit moment zal de tekstverwerker alles uitrekenen. De volgorde van de pagina's, gespiegelde marges van linker- en rechterpagina's, van links en recht (buitenkant of binnenkant) paginanummers, en hoe voor een dubbelzijdig boekje de pagina's in de gewenste volgorde achter elkaar terecht komen. Elk goed kopieerapparaat kan dan van een printje dubbelzijdige boekjes maken die er mooi verzorgd uitzien.

5.3 Feedback geven op de tekst

Een lijst met hulpvragen om zelf feedback te geven op het gedicht van leerlingen of leerlingen suggesties aan de hand te doen als ze elkaar feedback geven. Deze vragen kun je ook in een opdrachtformulering opnemen.

INDRUKKEN

- Wat is voor jou een van de belangrijkste woorden in een tekst? Waarom vind je dat?
- Welke treffende regel heb je onthouden?
- Door welk woord, welke zin, welk fragment werd je vooral geraakt?
- Wat herken je?
- Wat van deze tekst had je zelf willen schrijven?

AANWIJZEN - POSITIEF

- Welk woord, welke zin maakte indruk op je? Wat voor indruk?
- Welke woorden of beelden vind je krachtig, welke springen eruit?
- Welke zinnen treffen je, heb je onthouden, doen je iets?
- Waar veer je als lezer op?

AANWIJZEN - NEGATIEF

- Welke woorden of zinnen vind je weinigzeggend?
- Waar verslapt je aandacht?
- Welk beeld valt volgens jou uit de tekst?
- Welke regels/woorden hinderen je?
- Welke woorden zijn onecht of overdreven?

WEERGEVEN

- Vertel kort iets over verschillende aspecten van de tekst.
- Wat is het hoofdmotief?
- Vat de tekst samen in één zin die in de tekst voorkomt.
- Vat de tekst samen in één zin die niet in de tekst voorkomt.
- Noem de gevoelens die de tekst oproept. Veranderen die gevoelens in de loop van het verhaal?
- Welke kleur past bij de tekst?
- Verzin een (andere) titel.
- Welke illustratie zou er bij passen?
- Zoek een passend beeld of metafoor: weersgesteldheid, landschap, dier, loop, ritme, vorm, geluid, beweging, instrument, soort stem enzovoorts.

VERTELLEN

- Vertel direct wat de tekst met jou doet terwijl je luistert

5.4 Poëzievormen

Rijmschema's

1. *Gepaard rijm: aabbccdd*
De rijmklanken staan bij elkaar. Dit klinkt snel als Sinterklaasrijm. Gepaard rijm onverwacht en spannend maken, is een ware uitdaging.
2. *Gekruist rijm: abab cdcd*
Ook hier geldt dat de rijmklanken snel te voor de hand liggend worden. Niet de betekenis maar de klank gaat overheersen in het schrijven.
3. *Omarmend rijm: abba cddc*
De buitenste rijmklanken liggen wat verder van elkaar. Het schema voorkomt automatisch klankdenken en daagt uit tot wat meer zoeken.
4. *Perzisch rijm/Perzisch kwatrijn: aaba ccdc*
Vierregelig met een afwijkende regel. Bij mooie rijmklanken soms heel spannend.
5. *Rijmdwang:*
Het gevaar van rijm ligt in te gemakkelijk denken en te gemakkelijk tevreden zijn met rijmwoorden. De rijmwoorden komen 'als vanzelf' en worden allemaal goed genoeg gevonden. Dit heet rijmdwang.
6. *Rijmvondst:*
De rijkdom van rijm ligt in het gedwongen zoeken naar mogelijkheden waar ze niet zomaar voor de hand liggen. Het zoeken naar een woord dat klopt in betekenis en klank daagt de dichter uit tot het zoeken in onverwachte hoeken.

Rijmklanken

1. *Beginrijm/alliteratie:*
Liesje Leerde Lotje Lopen Langs....
Herhaling van klank in de eerste letter.
2. *Binnenrijm/klinkerrijm/assonantie:*
De zon staat bol van het rood
zal in de nacht een late maan
De herhaling vindt in de woorden of in de regel plaats.
3. *Halfrijm:*
Het neigt naar rijm maar het rijmt niet:
in de nacht de late maan
de vrouw zij is zo laat
Sommige mensen horen het verschil niet tussen rijm en halfrijm. Men is het ook niet met elkaar eens waar de grenzen liggen.
4. *Eindrijm:*
maan-laan, vol-lol, fiets-niets
5. *Volrijm, rijkrijm:*
Meerlettergrepen woorden rijmen in meerdere lettergrepen:
uitwijken-achteruitwijken

Versvormen

(Zie ook Drs P. *Handboek voor plezierdichters*, BZZTôH)

1. *Elfje*

Het elfje werd net als het rondeel veel gebruikt bij "taaldrukken" (zie www.taalvorming.nl). Het is bedacht om bij een laag taalniveau houvast te geven bij het beschrijven van een impressie of gevoel. Elfje verwijst naar de elf woorden die worden gebruikt. Meestal wordt een elfje opgebouwd aan de hand van concrete vragen. De kracht van een elf is de beperking: doordat er bijna niets hoeft of kan is er veel ruimte voor suggestie.

een	ik
twee drie	wil graag
vier vijf zes	een elfje maken
zeven acht negen tien	maar hoe moet dat?
elf	zo
Waar was je?	Thuis
Wanneer was het?	Vanmorgen vroeg
Wat deed je?	Wakker werd ik
Wat dacht je?	Wil ik nu opstaan?
Laatste woord om af te maken?	Blij

2. *Rondeel*

Er zijn heel veel rondelen denkbaar. Ze hebben meer of minder regels, eigen herhaalstructuren en sommige hebben eigen namen. De kern is een vast aantal regels waarbij twee of meer regels herhaald worden op vaste plekken. Het rondeel is didactisch goed bruikbaar want drie terugkerende regels als reactie op vragen en (naar gelang niveau) een of meer regels die vrij worden ingevuld en het lukt iedereen om een gedicht te maken met een persoonlijke toets en zeggingskracht. Nadelen van het rondeel: sommige leerlingen voelen zich beperkt omdat ze niet mogen zeggen wat ze willen zeggen. Ook kunnen de rondelen bij een sturende opdracht eentonig worden.

3. *Distichon*

Een distichon is een tweeregelig vers. Het kan rijmen maar dat hoeft niet. Het kan met een aantal andere distichons een vers vormen of op zichzelf een vers zijn. Klassiek voorbeeld:
Hier ligt Poot
Hij is dood

4. *Ghazal of blauwe gazelle*

Een specifieke variant op het distichon is de ghazal ook wel blauwe gazelle genoemd. Op het internet zijn diverse genootschappen te vinden die zich richten op de (blauwe) gazelle. De oorsprong van de ghazal ligt in het Middenoosten van de 8e eeuw. De ghazal bestaat uit tweeregelige strofes, vijf tot twaalf stuks, allemaal met hetzelfde eindrijm, en handelend over liefde of over wijn. Wijn staat dan meestal voor mystiek. In de hedendaagse ghazal wordt vaak niet gerijmd, behalve in het laatste distichon. De ghazal wordt tegenwoordig nog veel gebruikt ondermeer in Hindipop en in Bollywood songs.

5. *Terzine*

Een van de benamingen voor drieregelig verzen. Er zijn vele variaties denkbaar: niet rijmend; rijmend binnen elke strofe; een rijm die steeds nieuwe schakels met volgende strofes maakt. Er zijn varianten die niet rijmen en een rijmend kwatrijn hebben. Sommige varianten hebben een eigen naam.

6. *Kwatrijn*

Een vierregelig vers als onderdeel van een gedicht of als geheel. Binnen het kwatrijn zijn er diverse rijmvarianties mogelijk. Bluessongs zijn traditioneel vierregelig

7. *Sonnet*

Een sonnet is een van de blijvende vaste vormen in poëzie door de jaren heen. Voor sommige mensen is het schrijven van sonnetten vergelijkbaar met het oplossen van cryptogrammen: het is een puzzel die je voor grote uitdagingen plaatst. Anderen beschouwen het als een keurslijf.

Een sonnet is een meestal rijmend gedicht van 14 regels, opgebouwd uit een octaaf (het achtregelige deel) en een sextet (het zesregelige deel). Over het algemeen komt eerst het octaaf daarna het sextet. Incidenteel wordt dit omgekeerd. De octaaf is opgebouwd uit twee strofes van vier regels (kwatrijnen). Het sextet uit twee strofes van drie of uit drie strofes van twee regels.

In het Shakespeariaans sonnet zijn er drie strofes van vier regels gevolgd door een strofe van twee.

Kernplek is de witregel tussen het octaaf en het sextet: daar vindt een verandering in betekenis plaats, bijvoorbeeld doordat de beeldspraak een wijziging ondergaat of doordat er een bespiegeling op het voorgaande volgt. Dit heet de wending, de chute, de volta of de val.

Er zijn nog drie andere vormgevende elementen van een sonnet: rijm, metrum en regellengte.

Metrum en rijm

Het metrum zou je kunnen vergelijken met de maatsoort in de muziek. In de muziek is de maatsoort het onderliggende schema waarbij de nadruk op een telkens terugkerende plek soms meer en soms minder uitgesproken is. In bijvoorbeeld een wals (1 2 3 1 2 3) of veel popmuziek (1 2 3 4 1 2 3 4) is de maat nadrukkelijk aanwezig.

Ook in poëzie wordt op uiteenlopende manieren omgegaan met het metrum: als onderliggend schema waar ritmisch op gevarieerd wordt of als een strak schema waaraan men geacht wordt zich te houden. Risico van de eerste variant is dat het schema enigszins ondergesneeuwd raakt. Risico van de tweede vorm is dat het metrum een dreun wordt die alles overschaduwet. In beide vormen zorgt echter het metrum voor de muzikale elementen in de tekst.

Het metrum wordt gevormd door een regelmatig terugkerende afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen. Bij het noteren hiervan wordt voor beklemtoonde lettergrepen het symbool gebruikt '˘' (lang), voor onbeklemtoonde '˘' (kort).

De basiseenheid van metrum is de versvoet.

Soorten metrum heten naar deze basiseenheid. Een aantal (meer en minder gangbare vormen) versvoeten zijn:

jambe:	◡ _	(kort lang)
trochee:	_ ◡	(lang kort)
dactylus:	_ ◡ ◡	(lang kort kort)
anapest:	◡ ◡ _	(kort kort lang)
slagrijm:	_ _ _ _	(lang lang lang lang...)

Het gaat hierbij om hoofdaccenten niet om kleinere (ritmische) verschillen.

Een klassiek sonnet is opgebouwd uit jambes waarbij elke regel eenzelfde aantal versvoeten heeft. Bij voorkeur zijn dit vijf jambes (jambische pentameter). Dit is een traditionele standaard voor regellengten in sonnetten. Uitgeschreven ziet een sonnet er dan zo uit:

◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _

◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _

◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _

◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _
◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _ ◡ _

Als er afwisseling is in regellengte dan komt dat voort uit het rijm.

Er zijn woorden die slepend /liggend (of vrouwelijk) rijm vormen en woorden met staand (of mannelijk) rijm. Bij slepend rijm ligt het accent op de voorlaatste lettergreep. Bij staand rijm op de laatste lettergreep.

- Slepend rijm is: **verborgen/morgen, wegen, bewegen** (lang kort).

- Staand rijm is kort en krachtig: **verwacht, overdacht, staat, Dapperstraat** (lang).

De regelmaat heeft als effect dat een regel met slepend rijm een lettergreep méér bevat dan een regel met staand rijm en dan nog steeds telt als een regel van gelijke lengte.

Een sonnet wordt geacht te rijmen. Maar Nico Scheepmaker schreef een sonnet met het rijmschema abcd efgh ijkl mn ('boodschappenlijstje') met als laatste regels: Ook niet vergeten een sonnet te schrijven/En zorgen dat de boel een beetje rijmt. Een eindeloze verzameling mogelijke rijmschema's staat op de omslag van de verzameling sonnetten 'Wie zegt dat ik na veertien regels zwijg'.

Overige versvormen

8. *Haiku, senryu, tank*
Haiku zijn klassieke Japanse natuurobservaties met metaforische gelaagdheid, drieregelig, en bestaand uit 17 lettergrepen 5-7-5. De senryu heeft een identieke vorm maar bestaat niet uit een natuurbeeld. De tanka is vijfregelig en maakt ook deel uit van een vraag en antwoordspel in liefdespoëzie. Voor meer info zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Haiku> of http://members.home.nl/janklumper/haiku_en_tanka.htm
9. *Precies 160*
Dit is een nieuwe dichtvorm van precies 160 tekens, inclusief spaties; de maximale lengte van een sms. Zie: www.precies160.nl.
10. *Concrete poëzie*
Poëzie waarin vorm en inhoud willen samengaan. Voorbeeld: Fischesnachtgesang van Hundertwasser.
11. *Klankdicht*
Een gedicht waarbij de betekenis voor een belangrijk deel door de klank gevormd wordt. Het gedicht Oote oote boe van Jan Hanlo bijvoorbeeld. Het was in de vijftiger jaren destijds zo ontregelend dat het tot Kamervragen leidde.
12. *Readymade*
Een kant en klaar gedicht: je hoeft er niets meer aan toe te voegen. Boodschappenlijstjes, krantenartikelen: alles kan voor de dichter met een goed oog voor de readymade.
13. *Vrij vers*
Een gedicht waarbij de vorm wordt bepaald door de inhoud. Vorm is niet ondergeschikt aan inhoud, maar wel dienstbaar. In muziek stamt rai uit het vrije vers. Rai betekende ooit "Ik meen .." en was een aanhef van cheiks en cheikha's die een onderwerp te bespreken hadden en de aandacht wilden

Bijlage 1 Poëzieonderwijs en kerndoelen/eindtermen Nederlands

Fictie krijgt in de nieuwe kerndoelen Nederlands voor de onderbouw uit 2004 minder aandacht dan in de oude. Toch wordt 'gedichten lezen' nog expliciet genoemd:

8. De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.

In het didactiekboek *Nederlands in de onderbouw* wordt een invulling voorgesteld van onderwijs in gedichten lezen die overeenkomt met de uitgangspunten die voor deze leerlijn zijn gekozen:

"Wat ons betreft ligt de nadruk niet op die uiterlijke kenmerken [rijm, ritme, klank, couplet, refrein en strofe] maar op de mogelijkheden van gedichten en liedjes om op een speciale manier gedachten onder woorden te brengen en gevoelens op te roepen. Vergelijkingen, beeldspraak en stemming zijn dan aandachtspunten, evenals de gevoelens die worden opgeroepen bij de leerlingen (p.233)

Gedichten schrijven wordt in dit didactiekboek behandeld bij Creatief schrijven 'een verzamelnaam voor die vormen van schrijven waarbij subjectieve ervaringen, fantasie en originaliteit centraal staan'. Als redenen om aan creatief schrijven aandacht te besteden worden genoemd: schrijfangst overwinnen, makkelijker en levendiger (zakelijk) kunnen schrijven dankzij de geleerde brainstormtechnieken leren en het spelen met taal. Ook kan een link met fictieonderwijs worden gelegd (p.125). De kenmerken die het didactiekboek noemt zijn samen te vatten in:

- Schrijfsuggesties in plaats van -opdrachten.
- Wat niet lukt wordt besproken nooit afgestraft.
- Voorlezen van eigen producten mag maar hoeft niet.
- Commentaar alleen op verzoek van de leerling.
- Originaliteit is mooi maar geen must.

In latere stadia kan het minder vrijblijvend worden.

Creatief schrijven en gedichten schrijven is niet aan elkaar gelijk maar er is een gedeeld terrein: vrije, expressieve of literaire taalproductie. Afgaand op het hier geciteerde didactiekboek is het een onderdeel van het vak Nederlands. Omdat het zowel de 'zakelijke' taalvaardigheden ten goede komt als een (expressief of literair) doel op zichzelf kan zijn.

In de karakteristiek van het vak Nederlands in de onderbouw maar niet in de kerndoelen zelf wordt 'spelen met taal' genoemd (als middel om taalgereedschap en repertoire uit te breiden). Ook de affectieve doelen of de attitude worden alleen zijdelings in de karakteristiek genoemd: 'een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik' ontwikkelen. Het is een bewuste keuze van de opstellers van de kerndoelen om in het vak Nederlands de communicatieve doelen centraal te stellen. Poëzie lezen en schrijven worden daar niet allereerst mee geassocieerd.

Voor de Tweede Fase (bovenbouw havo/vwo) geldt dat literatuur een apart domein in het examenprogramma is.

Subdomein E1: Literaire ontwikkeling

7. De kandidaat kan beargumenteerd verslag uitbrengen van zijn leeservaringen met een aantal door hem geselecteerde literaire werken.

* Minimaal aantal: havo 8; vwo 12 waarvan minimaal 3 voor 1880.

* De werken zijn oorspronkelijk geschreven in de Nederlandse taal.

Subdomein E2: Literaire begrippen

8. De kandidaat kan literaire tekstsoorten herkennen en onderscheiden, en literaire begrippen hanteren in de interpretatie van literaire teksten.

Subdomein E3: Literatuurgeschiedenis

9. De kandidaat kan een overzicht geven van de hoofdlijnen van de literatuurgeschiedenis, en de gelezen literaire werken plaatsen in dit historisch perspectief

Poëzie wordt niet apart genoemd. Per 2007 is er de mogelijkheid keuzeonderdelen te examineren op het Schoolexamen. Poëzieonderwijs (afgesloten en gedocumenteerd met een poëzieportfolio zoals in deze leerlijn beschreven) kan dus opgenomen worden in het PTA voor Nederlands.

Voor vmbo wordt literatuur (als onderdeel Fictie) ook geëxamineerd in het schoolexamen. Het onderdeel maakt deel uit van het kerndeel en behoort dus voor alle leerwegen tot het examenprogramma. De tekst luidt:

NE/K/8 Fictie

De kandidaat kan

1. Verschillende soorten fictiewerken herkennen.
2. Het denken en handelen van de personages in het fictiewerk beschrijven.
3. De in het fictiewerk beschreven situatie onder woorden brengen.
4. De relatie tussen het fictiewerk en de werkelijkheid toelichten.
5. Een persoonlijke reactie geven op een fictiewerk en deze toelichten met voorbeelden uit het werk.
6. *Kenmerken van fictie in een fictiewerk herkennen met betrekking tot tijd, ruimte, opbouw en thema.*
7. *Relevante achtergrondinformatie verzamelen en selecteren.*
8. Compenserende strategieën gebruiken wanneer de eigen taalkennis tekortschiet.
 - Informatie afleiden uit de context.
 - Vragen naar betekenis.
 - Woordenboek gebruiken.
9. Een fictiedossier samenstellen, waarin hij/zij verslag uitbrengt van en reageert op gelezen/bekeken fictiewerken.

Het betreft bij deze eindtermen fictiewerken als

- Gedicht
- Kort verhaal
- (Jeugd)roman
- Stripverhaal
- Televisieserie
- Film
- Dagboek
- *Toneelstuk*
- *Cabaret*.

De werken sluiten aan bij de intellectuele en emotionele achtergrond van de kandidaten. Bij de keuze ervan wordt ingespeeld op de variatie in culturele achtergrond tussen de kandidaten.

De opdrachten voor de basisberoepsgerichte leerweg bieden de kandidaten steun door een grote mate van voorstructurering.

De opdrachten voor de drie overige leerwegen bieden de kandidaten steun door een zekere mate van voorstructurering.

Bijlage 2 Poëzie en Kunst en cultuur/CKV

In het leergebied Kunst en cultuur in de onderbouw staat het zelf maken van kunstzinnig werk centraal. Relevante doelen vanuit Kunst en cultuur zijn dan:

48. De leerling leert door het gebruik van elementaire vaardigheden de zeggingskracht van verschillende kunstzinnige disciplines te onderzoeken en toe te passen om eigen gevoelens uit te drukken, ervaringen vast te leggen, verbeelding vorm te geven en communicatie te bewerkstelligen.
49. De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of als deelnemer in een groep, aan derden te presenteren.
50. De leerling leert mondeling of schriftelijk te reflecteren op eigen werk en werk van anderen, waaronder kunstenaars.

Er worden dus de volgende aspecten onderscheiden aan het zelf produceren van kunstzinnig werk:

- Eigen gevoelens uit drukken
- Ervaringen vastleggen
- Verbeelding vormgeven
- Communiceren

Deze zijn moeiteloos toe te passen op het schrijven van poëzie, ook dat kan deze vier functies hebben. Het maken van een gedicht zou je voor Kunst en Cultuur kunnen laten vallen onder het maken van een kunstzinnig werk. Zeker is dat combinaties van poëzie met kunstzinnig werk maken interessant zijn voor leerlingen.

In feite sluit poëzieonderwijs als onderdeel van cultuurgebaseerd onderwijs naadloos aan bij hoe het leergebied wordt beschreven in de karakteristiek horend bij de kerndoelen:

Het leergebied sluit aan op de kerndoelen van het leergebied Kunstzinnige oriëntatie van het basisonderwijs. Dat betekent ook verdere uitwerking van de aandacht voor literaire expressie en voor het cultureel erfgoed en voor de relatie tussen kunstuitingen en het dagelijks bestaan in al zijn culturele diversiteit.

In de Tweede Fase kunnen zowel de traditionele kunstvakken (muziek, drama, enz.) gegeven worden als CKV1, 2 en 3 (de benamingen zullen overigens per 2007 veranderen).

Net als bij Nederlands mag de school aan het SE leerstof toevoegen die niet in het examenprogramma staat. Dat maakt het mogelijk poëzie lezen/schrijven (met een portfolio en/of presentatie) als keuzeonderdeel aan te bieden.

Bijlage 3 Dichtbundels

Sommige van onderstaande boeken liggen gewoon in de boekhandel, sommige zijn verkrijgbaar bij De Slegte en andere ramsjboekwinkels. Sommige zijn tweedehands via internet verkrijgbaar. Een heleboel ervan zijn in te zien in bibliotheken. Een heleboel bruikbare boeken staan niet op deze lijst

Algemene verzamelbundels

- *Als je goed om je heen kijkt zie je dat alles gekleurd is*, Gedichten voor kinderen van alle leeftijden, gekozen door Tine van Buul en Bianca Stigter, Uitgeverij Querido
- *Poëzie is een daad van bevestiging*, Noord- en Zuidnederlandse poëzie van 1945 tot heden, Gebundeld en ingeleid door C.Buddingh en Eddy van Vliet, Uitgeverij Manteau 1984
- *Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie*, Samengesteld door Hans Warren, Uitgeverij Meulenhoff/Kritak
- *De 100 beste gedichten van {jaarlijks vanaf 1995}*, Elk jaar samengesteld door de juryvoorzitter van de VSB poëzieprijs, Stichting VSB poëzieprijs, Uitgeverij De Arbeiderspers
- *Domweg gelukkig in de Dapperstraat, De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur*, C.J. Aarts en M.C. van Etten, Ooievaar Pockethouse
- *Wie zegt dat ik na veertien regels zwijg? Bloemlezing uit Nederlandse sonnetten van 1966 tot 1980*, Samengesteld door Driek van Wissen, Uitgeverij C.J. Aarts Amsterdam
- *Dit maakt ons ademloos bij haar geluid, De mooiste gedichten door vrouwen geschreven*, Samengesteld en ingeleid door Maaïke Meijer en Annetje Dia Huizinga, Uitgeverij Sijthof
- *De Nieuwe Wilden in de poëzie 1, De Nieuwe Wilden in de poëzie 2*, Samenstelling Elly de Waard, Uitgeverij Sara
- *Gelezen worden ze ontelbare malen, De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur*, Samengesteld en ingeleid door Robert/Henk Zuidinga, Uitgeverij Sijthof

Uitgaven voor jongeren en/of voor voortgezet onderwijs

- *Uit de hoge hoed*, Poëzie voor hoogbegaafde kinderen, Inleiding door Ilja Leonard Pfeiffer, Uitgeverij Contact
- *Zand*, Werner Storms, Uitgeverij Clavis
- *Ooitgedicht*, Samengesteld door Willem van Toorn, Uitgave van Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek

- *Wind ademt in zijn eentje*, Een onderwijsuitgave, Poëzie uit Indonesië, Oost Timor en Nederland, Uitgeverij De Geus
- *Doe Maar Dicht Maar*, Jaarlijkse bundels op basis van inzendingen van jongeren, www.doemaardichtmaar.nl
- *De Gouden Flits*, Jaarlijkse bundels van mooiste gedichten, dichters van 4 tot 20 jaar van Di-Verse samenwerkende organisaties in Nederland en Vlaanderen, Uitgeverij Di-Vers
- *Landkoffers, Een herinnering die in mij woont*, jongeren uit Amsterdam, Uitgave van de School der Poëzie
- *Kinderen Natuurlijk Toegelaten*, een bloemlezing van gedichten over Kinderrechten, Samenstelling Daniel Billiet, Uitgeverij Di-Vers
- *De dromenjager*, Mary Heylema, De Vier Windstreken (zowel gedichten voor 12/13-jarigen als jongere kinderen)

Verzamelbundels op thema

- *De zee de zee, Gedichten uit de hele wereld*, Verzameld door Kathinka van Dorp, Uitgeverij Van Gennep
- *Wie was mijn vader wie was ik, Gedichten over de vader*, bijeengebracht door Lucy Th. Vermij, Uitgeverij Vita
- *De geur van kruisemunt waait over*, Tuinpoëzie bijeengebracht door Trees de Greve, Uitgeverij Kwadraat
- *Zinnestrelen, Bloemlezing erotische poëzie uit Nederland en Vlaanderen*, Samenstelling Fleur Speet, Uitgeverij Contact
- *Geen dag zonder liefde*, 100 jaar Nederlandse liefdespoëzie uit Noord en Zuid, samengesteld en ingeleid door Eddy van Vliet, Uitgeverij De Bezige Bij/Poëziecentrum
- *Ik heb de liefde lief, De mooiste liefdesgedichten uit de Nederlandse en Vlaamse poëzie*, Samengesteld en ingeleid door Willem Wilmink, Uitgeverij Bert Bakker
- *Schoon in elk oog is wat het bemint, De mooiste klassieke Arabische liefdesgedichten*, Gekozen, vertaald en van een nawoord voorzien door Hafid Bouazza, Uitgeverij Bert Bakker
- *Doordrenkt van jou als aarde na een lenteregen, De mooiste Jiddische liefdesgedichten*, Samengesteld, ingeleid en vertaald door Willy Brille en Ariane Zwiers, Tweektalige editie, Uitgeverij Bert Bakker
- *Liefdeswerk, van 300 dichters uit de hele wereld*, Samengesteld door Koen Stassijns en Ivo van Strijtem, Uitgeverij Lannoo-Atlas
- *Het laatste anker, 300 gedichten over dood en wat troost uit de hele wereld*, Samengesteld door Koen Stassijns en Ivo van Strijtem, Uitgeverij Lannoo-Atlas

- *Lang leve de dood, Een bloemlezing in honderd en enige gedichten*, Gerrit Komrij, Uitgeverij De bezige Bij
- *Niemand om het voor te doen of voor te laten, Gedichten over liefdesverdriet*, Uitgeverij 521
- *Het liefste gedicht, De favoriete liefdesgedichten van Nederland en Vlaanderen*, Inleiding van Gerrit Komrij, Uitgeverij Podium
- *Het lichtste gedicht, De grappigste en gekste van Nederland en Vlaanderen*, Inleiding van Kees Fens, Uitgeverij Podium
- *Het kleinste gedicht, De favoriete ultrakorte van Nederland en Vlaanderen*, Inleiding van Guus Middag, Uitgeverij Podium

Verzamelbundels op plaats in het jaar

- Jaarlijkse edities van de poëziekalender
- *Het is vandaag de datum, Dag- , maand- en seizoensgedichten*, Samengesteld en ingeleid door Patrick Lateur, Poëziecentrum
- *De aanblik van de winter*, Wintergedichten, ingeleid door Dirk Kroon, Uitgeverij 521
- *Het broeien van de zomer*, Zomergedichten, ingeleid door Menno Wigman, Uitgeverij 521

Wereldpoëzie, uitgaven van Poetry International en stichting Dunya

- *Hotel Parnassus, Poëzie van dichters uit de hele wereld*, Poetry international, Jaarlijkse uitgave met toevoeging jaartal, Uitgeverij De Arbeiderspers
- *Poëzie is één gebaar, Vijfentwintig-en-een gedichten uit Latijns Amerika*, Tweektalige editie, Novib-Poetry International
- *Dit is het leven dat verder zal gaan, Twaalf moderne Zweedse dichters*, Samengesteld en ingeleid door Egil Törnqvist, Poetry International Serie
- *Oktober is mijn keizerrijk, Zeven moderne Japanse dichters*, Poetry International Serie
- *Een hand uit de nacht*, Zeven dichters, Stichting Dunya Rotterdam
- *Het dolpension van de hemel*, Vijf dichters, Dunya poëzieprijs 2002
- *Een geparkeerde kameel*, Vijf dichters, Stichting Dunya Rotterdam

Wereldpoëzie

- *Honderd jaar Nobelprijspoëzie*, Uitgeverij Meulenhoff
- *Door mij spreken verboden stemmen, Bloemlezing uit de moderne buitenlandse poëzie 1900-1950*, bijeengebracht door Sybren Polet, Bert Bakker Bloemlezing

- *Moderne poëzie uit Azië*, Samengesteld en ingeleid door Bertus Dijk, Uitgeverij van Gennep
- *Rusland Lethe Lorelei - Di-Verse Russische dichters*, Vertaling en cd met tweetalige voordracht, Nina Targan Mouravi, Uitgeverij Azazello
- *De aarde kan niets schoners laten zien, Bekende gedichten uit de Engelstalige literatuur*, Tweetalige editie inclusief cd, Uitgeverij Kwadraat Utrecht
- *De mooiste Japanse haiku's, Basho, Buson, Issa, Shiki*, Herdichting Germain Droogenbroodt, Uitgeverij Point Anthologie
- *Onbereikbare liefde*, Tweetalige bloemlezing van Arabische dichtkunst, Uitgave van El Hizra
- Amir Hamzah, *Heimwee*, Vertaald door Rudy Kousbroek en A. Teeuw, Uitgeverij Meulenhoff
- *Spiegel van de Russische Poëzie*, Uitgeverij Meulenhoff
- *De tiende muze, Onsterfelijke vrouwenpoëzie*, Samengesteld en vertaald door Paul Claes, Tweetalige uitgave, Uitgeverij Kritak - Goossens
- *Bittere oogst, Poolse poëzie uit de twintigste eeuw*, Vertaling Gerard Rasch, Uitgeverij De Bezige Bij
- *Vier Petersburgers*, Gedichten van Innokentie Annenski, Joseph Brodsky, Alexander Koeser, Osip Mandelstam, Uitgeverij De Bezige Bij
- *Di-Verse landennummers van De Tweede ronde*, Tijdschrift voor literatuur, Uitgeverij van Oorschot
- *Een onafzienbaar ogenblik, Chinese dichters van nu*, Samengesteld en vertaald door Maghiel van Crevel en Lloyd Haft, Uitgeverij Meulenhoff
- *Tweesprong*, Vijf hedendaags Chinese dichters, Gekozen en vertaald door Lloyd Haft en T. I. Ong-Oey, Uitgeverij Querido
- *Liefde kon maar beter naamloos zijn*, Honderdvijftig dichters voor Amnesty international, Uitgeverij De Geus
- *Een brief van jou, wel duizend brieven*, Dichters voor Amnesty international, Uitgeverij De Geus
- *3000 jaar wereldpoëzie in 500 onsterfelijke gedichten*, samengebracht door Koen Stassijns en Ivo van Strijtem, Uitgeverij Lannoo-Atlas
- *Een Arabische tuin, Klassieke Arabische poëzie*, Uitgeverij Bulaaq, Uitgeverij van Halewyck
- *Een Karavaan uit Perzië, Klassieke Perzische poëzie*, Uitgeverij Bulaaq, Iraakse dichters in Nederland, tweetalige uitgave, Een uitgave van Iraakse Huis in Nederland, Iraaks Creatis

- *Mijn bedroefde stad, Palestijnse gedichten*, Vertaling en bezorging Ed & Wam de Moor, Uitgeverij De Arbeiderspers
- *Zo rende ik uit het woord, Gedichten van vrouwen uit 24 landen*, Samenstelling Ad van Rijsewijk, Uitgeverij SoMa 's Hertogenbosch
- *Ik heb tien benen, Gedichten van 34 dichters uit 24 landen*, Samenstelling en redactie Kathleen Rutten en Ad van Rijsewijk, Uitgeverij De Geus

Poëzie en Beeld

- Jaarlijkse uitgaven van de Watou Poëziezomer, <http://www.poeziezomerswatou.be/>
- *De walvis en de mandarijn/Balina ile mandaline*, Fazil Hüsnü Daglarca, illustraties Mehmet Sönmez, Tweetalige uitgave, War-boek, Rotterdamse Kunststichting 1979
- *Slaapkus*, Henk van Zuiden (gedichten) en Ilja Walraven (schilderijen), Uitgeverij Duo Den Haag
- *Dichters over Repin*, Uitgeverij Passage Groningen
- *Elmet*, Poems bij Ted Hughes, Photographs by Fay Goldwin, Faber and Faber
- *Ik heb het Rood van 't Joodse Bruidje lief*, Gedichten over beeldende kunst, Samengesteld en ingeleid door T. van Deel, Uitgeverij Querido
- *Jaagpad*, Marianne Aartsen/Eva Gerlach, Glance-aside Maastricht
- *Hofvijver in Poëzie&Beeld, Kunstpassage in rijksmonument*, Museum Bredius, Haags Historisch Museum, Uitgeverij De Nieuwe Haagsche/Stichting Hofvijver in Poëzie&Beeld
- *Literaire stadsgezichten*, Dichters en schrijvers over Nederland, Gwynne en Peter Zonneveld, Uitgeverij Atrium
- *Winterlicht*, Een ontmoeting tussen poëzie en fotografie, Kunstgebouw Rijswijk
- *Een dubbel avontuur, Beeld/Verhaal*, Schrijvers en Fotografen, Verslag van een experiment, Centrum voor Amateurkunst Noord-Brabant
- *De drukpers als schildersgereedschap*, H.N. Werkman, Alston W. Purvis, Uitgeverij Atrium
- *Sjimpansee*, Paul van Ostaijen, Paul Verripts, Uitgeverij Clavis

Literatuur over poëzie & schrijven

- *Poëziekrant november-december 2005*, Dossier Poëzie en Onderwijs
- Vanhee, *Het Arsenaal van de dichter*, Clubschrijven, april 2005

- *Tijdschrift Schrijven* is een tweemaandelijks uitgave van Stichting Schrijven, www.schrijven.org
- *Mijn Fluwelen kamer, Lesbrieven, Portretten en Gedichten, Het leven geschreven met en door jongeren*, Els Doeleman en Trijntje Knaapen, Taaldrukwerkplaats Eindhoven
- *Literair Schrijven in het voortgezet onderwijs*, Ontwikkelingen in Groot Brittannië, Nick Rogers in Katernen Kunsteducatie,
- *Schrijven Leren, Ambacht, vorming of Kunst*, LOKV, Nederlands instituut voor Kunsteducatie, 1994
- *Een kwestie van vertrouwen, Feedback geven en ontvangen in een schrijfgroep*, Hieke van Til in: *Leren Schrijven Leren*, Bekadidact
- *De schrijfdocent als grenswachter*, Het werken met kunstkaarten en het overschrijden van grenzen, Rinke Visser in: *Leren Schrijven Leren*, Bekadidact
- *Van elkaar horen wat het effect is van je tekst, Aan cursisten leren om feedback te geven en te krijgen*, Jos van Hest in: *Leren Schrijven Leren*, Bekadidact
- *Dichter bij jongeren*, Essays van Jos van Hest, Marjolein de Vos en Jan van Coillie. Uitgave ter ere van 10 jaar VSB Poëzieprijs. Uitgegeven in een band samen met: *Uit duizenden, Dichter Bij Handschrift*, Gedichten en fotografische portretten. (Hierin staat een essay van Jos van Hest waarin heel uitgebreid twee lessen met gedichten erbij worden besproken.)
- *Poëzie is kinderspel, Poëzie onder en boven de 18, Bijdragen aan het gelijknamige symposium gehouden op januari 2000 aan de Katholieke Universiteit Brabant*, onder redactie van Anne de Vries, Helma van Lierop-Debrauwer en Piet Mooren, Dutch University Press 2000
- *Willem Wilmink's schriftelijke cursus dichten*, Drie uitgaven, en drie-in-een uitgave: Goedenavond Speelman, Waar het hart van vol is, Koen maak je mijn schoen, Van Holkema en Warendorf
- *Leegte, leegte die ademt*, Het typografische wit in de moderne poëzie, Yra van Dijk, Uitgeverij van Tilt
- *Poëzie is geluk*, Gerrit Komrij, Bert Bakker
- *Poëzie een pleidooi*, Eddy van Vliet, Poëziecentrum
- *Lees het nog eens*, Handboek voor het schrijven van gedichten, Ankie Peypers en Kathinka van Dorp, Stichting IVIO
- *Schrijven van Gedichten en Verhalen*, Cees van der Pluijm, Teleac NOT
- *Ongerijmd succes*, Poëzie in een onpoëtische tijd, Thomas Vaessens, Uitgeverij van Tilt
- *Postmoderne poëzie in Nederland en Vlaanderen*, Thomas Vaessens en Jos Joosten, Uitgeverij van Tilt

- *De muze zit aan, Werkboek voor schrijfgroepen*, Will van Sebille, Stichting Schrijven
- *Het naakte schrijven, Over de mythen van het schrijverschap*, Nirav Christophe, Uitgeverij L.J. Veen

Literatuurverwijzingen

- Bonset, H., Boer, M. de en T. Ekens (2006), *Nederlands in de onderbouw*, Coutinho
- Dormolen, M. van, Montfoort, A., Nicolaas, M. en Raukema, A (2006), *De doorgaande leeslijn*, St. Lezen.
- Janssen, T, Broekkamp H. en E. Smallegange (2006), *De relatie tussen literatuur lezen en creatief schrijven*, Stichting Lezen.
- KPC Groep (2000), *Kunstbeschouwen*, CKV 2.
- Vaessens, T. (2006), *Ongerijmd succes*, Poëzie in een onpoëtische tijd, Uitgeverij van Tilt
- Vanhee, E. (2005), 'Het Arsenaal van de dichter', in: Club Schrijven, april 2005
- Veur, W. van der en Boland, J. (1993), *Dichtklapper*, SLO.
- Witte, Th. (2006), 'Van Floortje Bloem naar Inni Wintrop, Zes niveaus van literaire reflectie', in: *Retoriek en praktijk van het moedertaalonderwijs*, D. Ebbers (red.)

*Haar dagelijkse verblijf op de heuvels heeft haar
Gedwongen om over de smerige gebeurtenissen
heen te kijken.
Zelfs bij de burens geen water meer te bekennen.*

*De geschreven feiten zijn moeilijk te accepteren.
De angst wordt steeds groter.*

*Nour Alhassany
(gemaakt bij Voorbeeld 4 - 5 mei)*

